

A KESZTHELY-KULTÚRA MA

MÜLLER RÓBERT*

A Keszthely-kultúra fogalma az elmúlt 130 év alatt sokat változott. Az 568 és 630–650 közé keltezhető korai szakasz létét többen kétségbe vonták. A korai szakasz 11 lelőhelyét áttekintve a dolgozat azt igyekszik igazolni, hogy a korai avar korban relatív önállósággal bíró, Keszthely környéki keresztény népességet a tovább élő késő antik elemeken kívül döntően a kelet alpi, dalmáciai, balkáni és germán területekről bevándoroltak alkották. Megjelölésükre a Keszthely-kultúra korai szakasza a megfelelő elnevezés. A késői szakasz a korai szerves folytatása.

Kulcsszavak: Keszthely-kultúra, Keszthely-Fenékpuszt, korai avar kor, kontinuitás, bevándorlás, betelepítés

The concept of the Keszthely culture has changed significantly over the past 130 years. The legitimacy of the early phase dated between 568 and 630–650 has been challenged by some scholars. By reviewing eleven sites of the culture's early phase, this study seeks to demonstrate that in addition to surviving late antique elements, the Christian population that lived in the Keszthely area and enjoyed a relative measure of independence was predominantly made up eastern Alpine, Dalmatian, Balkanic and Germanic immigrants. The label "early phase of the Keszthely culture" seems an adequate term for their description. The culture's late phase is an organic continuation of the early one.

Keywords: Keszthely culture, Keszthely-Fenékpuszt, Early Avar period, continuity, immigration, settlement

Lipp Vilmos 1879 és 1886 között négy keszthelyi és Keszthely környéki temetőben 5067 sírt tárt fel.¹ Az előkerült mellékletek még alig voltak ismertek a Kárpát-medencéből. Több korai munkájában jól sejtette, hogy ez a leletanyag az avar korra keltezhető, de végül is – Hampel József hatására – a sírokból előkerült kopott késő császárkori érmek alapján 4–5. századi, betelepített barbároknak határozta meg az itt eltemetetteket.² A leletanyagot először Ludwig Lindenschmit nevezte el Keszthely-kultúrának.³ A kifejezést a

kutatás elfogadta, de az egyes kutatók keltezése és etnikai meghatározása eltérő volt, a 4. századtól a Karoling-korig, a szarmatáktól a hunokon és a különböző germán népeken át az avarokig és az általuk betelepített népekig.⁴ A Keszthely városi, a keszthely-dobogói és a páhoki (hévízi) temetőkben ismert griffes-indás övgarnitúrákról Rhé Gyula állapította meg a Veszprém megyei leletek alapján, hogy az avarokhoz köthetők.⁵ Alföldi András érdeme, hogy megállapította, a keszthely-fenékpusztai temetőből ismert kosárkás függők, korongfibulák, stílusűk és kígyófejes karperecek szinte csak Keszthely környékéről ismertek, és ezek az autochton késő római lakosság hagyatékának tekinthetők, akik itt megérték az avar kort.⁶ A Keszthely-kultúra értékelésében alapvető Kovrig Ilona munkássága, aki a páhoki (hévízi) és a Keszthely városi temetőben is folytatta Lipp ásatását. Véleménye szerint a Kesz-

* Kézirat beérkezett: 2020. május 27. Kézirat elfogadva: 2020. július 27.

* Müller Róbert, Balatoni Múzeum; 8360 Keszthely, Múzeum utca 2.; e-mail: mullerrobi@gmail.com

¹ Kiss 2011, 500, Tab. 3. Egyik temetőt sem tárta fel teljesen, a temetők sírszáma 11 000-re becsülhető. A későbbiekben Csák Árpád és Kovrig Ilona még több száz sírt tárt fel ezekben a temetőkben.

² Lipp 1884, 50–51; Kiss 2011, 493 Tab. 2.

³ Lindenschmit 1889.

⁴ Müller 1992, 251–252; Kiss 2011, 492–495.

⁵ Rhé 1924.

⁶ Alföldi 1926, 45–60.

hely-kultúra fogalmából ki kell zárni a griffes-indás késő avar népséget, és csak az a leletanyag sorolható a kultúrához, ami a kosaras függőkkel, korongfibulákkal, stílustűkkel, majd valamivel később a kígyófejes karperecekkel jellemezhető.⁷ Ezek a tárgyak, eltekintve néhány Pécs környéki lelőhelytől, csak Keszthelyen és egy kb. 30 km átmérőjű körzetéből ismertek. Abban egyetértett Alföldivel, hogy ez a leletanyag a tovább élő, késő antik népségghez köthető, és a továbbélés lehetőségét sem zárta ki, de tekintve, hogy Fenékpusztán a késő császárkori és a 6. századi leletek között hiátus van, a többi lelőhelyen pedig semmilyen előzménye nincs ennek a népségnek, felvetette, hogy talán csak a kora avar korban telepedett meg Keszthely környékén egy új népség. A leletek alapján arra következtetett, hogy ez a népség csak a 7. század első harmadáig lakott az erődben, és annak elpusztítását követően a lakosságot áttelepítették Keszthelyre.

Kovrig tanulmányát követően kerültek jól dokumentált módon feltárára, majd közlésre a fenékpusztai erőd területén és környékén különböző kora avar kori sírok, temetők: az ókeresztény bazilikában,⁸ a horreum mellett,⁹ a déli erődfal előtt,¹⁰ a Fenéki út mentén¹¹ és a Pusztaszentegyházi dűlőben,¹² illetve a Lesencetomaj-Piroskereszt lelőhelyen a 7. század közepén megnyitott, és a 9. század elejéig használt temető, amelyből eddig 1790 sírt ismerünk.¹³ Ezek a feltárások indokolták, hogy a Keszthely-kultúrán belül egy korai és egy késői fázist különítsünk el.¹⁴ A korai szakaszra elsősorban a női sírokból előkerült késő antik, bizánci kosarasfüggők, poliéder végű függők, különböző típusú ruhatűk, korong alakú doboz-fibulák, állatfibulák, hajhálók aranycsövecskéi, bizánci gallérdísz, illetve germán cloisonné csüngők, aranygyöngyök, S-fibulák, kengyelfibulák és a férfi sírokból előkerült préselt, sok mellékszíjas, pajzsos-kettőspajzsos veretekkel díszített, a korai avar temetőkből is ismert övgarnitúrák (álcsatos, Martinovka-, Fönlak-típus) vagy az öntött, itáliai (kelet-alpi) övgarnitúrák voltak jellemzőek. Ezek a horreumnál, a bazilikában, a Fenéki úton aranyból és ezüstből készültek, a déli erődfal előtt és a Pusztaszentegyházi dűlőben ezüstből és bronzból. A temetkezési rítus és a bazilika használata egyértelművé teszi, hogy ezekbe a temetőbe keresztényeket temettek el.

Kiss Attila, Tóth Endre és Volker Brierbauer szerint ez a keresztény népség a helyben tovább élő késő császárkori lakosság utódaival azonosítható.¹⁵ Írott források igazolják, hogy az egykori Pannonia antik népsége az 5–6. század folyamán az elvándorlás következtében folyamatosan csökkent, de szórványos jelenlétükkel számolnunk kell a kora avar kori Dunántúlon,¹⁶ ahol lényegesen magasabb a késő antik–mediterrán jellegű tárgyak aránya, mint az Alföldön.¹⁷ Bierbrauer helyesen állapította meg, hogy a fenékpusztai erőd déli kapujától nyugatra, a Keszthely-kultúra korai szakaszára keltezhető temető keleti szélén olyan temetkezések találhatók, amelyekben előfordulnak kiskosaras függők és stílustűk, de kora avar kori leletek nem, tehát ezek a temetkezések 568 előtt keletkeztek.¹⁸ Ezekbe a sírokba valóban a helyben tovább élő antik népség tagjait temették. De a temető középső és nyugati részén ezek a tárgyak kora avar koriakkal együtt fordulnak elő, és a temető itt jelentősen kiszélesedik. Tehát az 5. század második felére és a 6. század első két harmadára, mintegy 100–120 évre keltezhető sírok száma lényegesen alacsonyabb, mint a 6. század utolsó és a 7. század első harmadára – körülbelül 60–80 évre – keltezhető temetkezéseké.¹⁹ Ennek csak egy magyarázata lehet, hogy a kora avar korban jelentősen megnőtt az ide temetkező közösség létszáma. Arra több megoldás született, hogy ez mivel magyarázható. Bóna István elképzelésével, hogy itt az avarok által behurcolt hadifoglyokról van szó,²⁰ magam sem értettem egyet,²¹ Bálint Csanád igazolta, hogy a hadifoglyok 618–619-ben történt betelepítése túlságosan késői időpont a Keszthely-kultúra kezdetének.²² Vida Tivadar szerint a kelet-mediterrán emléktárgyak betelepült, bizánci csoportokkal, a nyugat-mediterrán leletek a helyben tovább élő őslakossággal hozhatók kapcsolatba, és ez utóbbi alkotta a népség többségét.²³ A Keszthely-kultúra nem határozható meg kizárólag a kosaras függőkkel, a stílustűkkel, a korongfibulákkal és a kígyófejes karperecekkel. A 6–7. századi típusok széles körű elterjedése miatt korábban magam is úgy véltem,

¹⁵ KISS 1968; TÓTH 1994; BIERBRAUER 2004.

¹⁶ VIDA 2016, 95; VIDA 2018, 228–236.

¹⁷ Ezt nevezi a kutatás „Dunántúl-jelenség”-nek (BÁLINT 1993, 245; DAIM 2003, 469).

¹⁸ BIERBRAUER 2004, 71–73. Továbbá Barkóczi már korábban bebizonyította, hogy az astragalos díszű tűkkel már a 4. századtól kezdődően számolni kell (BARKÓCZI 1994, 110–128).

¹⁹ MÜLLER 2010, 243–244.

²⁰ BÓNA 1970, 257–258, 122. jegyzet; BÓNA 1971, 294–297.

²¹ MÜLLER 1987, 109–110.

²² BÁLINT 1993, 226–231.

²³ VIDA 2009, 244–245; VIDA 2018, 249.

⁷ KOVRIG 1958, 66–72; KOVRIG 1960, 136–166.

⁸ SÁGI 1961.

⁹ BARKÓCZI 1968; VIDA 2011.

¹⁰ MÜLLER 2010.

¹¹ SÁGI 1991.

¹² MÜLLER 2014.

¹³ S. PERÉMI 2016.

¹⁴ MÜLLER 1992, 275.

hogy a korai fázisra nem lehet érvényes a Keszthely-kultúra elnevezés,²⁴ ez csak a késői fázist illeti meg, mert a 7. század közepétől megjelenő, egyre nagyobb méretű, kosaras függők, az egyre hosszabb, hasított szárú ruhatűk és a kígyófejes karperecek valóban, kizárólag csak Keszthely környékéről ismertek. A közelmúltban Heinrich-Tamáská Orsolya is ezt az álláspontot képviselte.²⁵ Legutóbb úgy fogalmazott, hogy „Ebből egyébként az következik, hogy a 7. század közepéig, tehát az ún. korai fázisra a 'Keszthely kultúra' fogalmát nem kellene használni, ezáltal összekapcsolása az 568-as évvel értelmét veszíti”.²⁶ Hasonló nézeteket vallott Blay Adrienn is: „...meg kell mutatni, hogy a fogalom a kutatás jelen állása szerint inkább terhet jelent”.²⁷ Téves lelőhelylisták is közrejátszottak abban, hogy a Keszthely-kultúra fogalmát idejétműltnek tekintette.²⁸ Mindketten a Keszthely-kultúra hagyományos értelmezéséből indultak ki, hogy erre a kultúrára a kosaras függők, a ruhatűk, a korongfibulák és a kígyófejes karperecek a jellemzőek, és ezek elterjedéséből vontak le következtetéseket.²⁹ Úgy vélem, a probléma ennél lényegesen bonyolultabb. A kérdés eldöntéséhez, hogy valóban számolnunk kell-e Keszthely és környékén a kora avar korban a Keszthely-kultúra korai fáziséval, valamennyi

érintett temető valamennyi leletét figyelembe kell venni. Jelen ismereteink szerint a Keszthely-kultúra korai fázisébanak leleteit az alábbi, Keszthely környéki lelőhelyekről ismerjük (7. kép 10).

Keszthely-Fenekpuszta, Lipp-féle temető

Tekintve, hogy a temető a híres fenéki ménes kifutója alatt helyezkedett el, a feltárássra csak télen, 1885. január 8. és február 11. között kerülhetett sor. Bár az ásató úgy vélte, hogy a temető az erődön belül helyezkedett el, Csák Árpád tisztázta, hogy az erődön kívül, a DNy-i saroktoronytól mintegy 100 m-re folyt az ásás.³⁰ A temető nem része a közvetlenül a déli erőd fal előtt lévő temetőnek, attól D-re található.³¹ Lipp összesen 300 sírt tárt fel, ebből 209 kőből falazott vagy téglasír volt, 91 pedig építmény nélküli sír. Döntő többségükben késő római temetkezések, melyek nagy részét már kirabolták. A leleteket 1886-ban tette közzé,³² az irodalma óriási.³³ Eredményeinek ellenőrzését és értékelését megnehezíti, hogy feltehetően már Lippnél összekeveredett a fenékpusztai anyag a vele csaknem egy időben feltárt páhoki (hévízi) temető anyagával. A két temető tárgyait két részletben – 1885. április 15-én és 1885. november 21-én – adta el a Nemzeti Múzeumnak. Ott egymást követő leltári számokat kaptak (30/1885, 31/1885, ill. 146/1885, 147/1885). A feldolgozás során Lipp rájött, hogy tévedett, és a publikációban igyekezett ezt korrigálni. Tábláin nemcsak páhokiként beletárolt tárgyakat közölt fenékiént, hanem Páhokon (Hévízen) előkerült késő avar koriakat fenékiént.³⁴ Csak öt sír leletanyagát ismertette külön. Ebből 3 préselt, soktagú övgarnitúrát tartalmazott (Bóna I–III. sír).³⁵ Az I. sírban volt az ún. Keszthely-fenekpusztai típusú szíjvég (1. kép 1), amelyen két ellentett állású szakállas fej közötti körben egyenlőszárú kereszt látható, amelynek szinkretisztikus, illetve primer keresztény jelentést tulajdonítanak.³⁶ Bóna feltételezte, hogy

²⁴ MÜLLER 1989, 69; MÜLLER 1996a, 100.

²⁵ HEINRICH-TAMÁSKA 2008, 442–443; HEINRICH-TAMÁSKA 2016, 133–134.

²⁶ HEINRICH-TAMÁSKA-SYRBE 2016, 27: „Daraus ergibt sich allerdings, dass bis zur Mitte des 7. Jahrhunderts, also für die sog. frühe Phase, der Begriff „Keszthely-Kultur“ nicht verwendet werden sollte und somit eine Verknüpfung mit dem Jahr 568 ihren Sinn verliert.”

²⁷ BLAY 2018, 167: „Es muss gezeigt werden, dass der Begriff bei heutigem Forschungsstand eher eine Belastung darstellt.”

²⁸ Pl. a 6. század végére – a 7. század elejére keltezhető kosaras függők listája tartalmazza az 5. századra keltezhető mőzsi, és a 7. század közepén megnyitott lesencetomaji temető kosaras függőit. A tévedéseket részletesen tárgyalja MÜLLER 2019a.

²⁹ Heinrich-Tamáská O. négy csoportra osztotta a Keszthely kultúra lelőhelyeit (HEINRICH-TAMÁSKA 2008, 438–439). Az I. csoportba az 568 és a 9. század elejéig használt temetők tartoznak: Keszthely-Dobogó, Alsópáhok (Hévíz) és Gyenesdiás-Döngelég. A valóságban az alsópáhoki temető a III–IV. csoportba tartozik, viszont ide kell sorolni a Kéthely-Melegoldal-i temetőt. A II. csoportba (568–630/670) tartozó lelőhelyek: Keszthely-Fenekpuszta bazilika, Keszthely-Fenekpuszta horreum, Keszthely-Fenekpuszta D-i erőd fal előtti temető. Kimaradtak a szigligeti sírok. A Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temetőben ugyan a korai Keszthely kultúra leleteit tartalmazták a női sírok, de azt a fegyverek miatt nem sorolta ide, amint a Keszthely Fenéki úti sírokat a kosaras függők, a ruhatűk és a korongfibulák hiánya miatt. Blay A. is eldöntendő kérdésnek tartotta, hogy a Pusztaszentegyházi dűlői temető a Keszthely kultúrához sorolható-e, de egyértelműen oda sorolta a tisztán langobárd vörsi temetőt, és a sem kosaras függőket, sem ruhatűt, sem korongfibulát nem tartalmazó Keszthely-Fenéki úti temetőt (BLAY 2018, 171–173).

³⁰ CSÁK 1903, 24. kép; MÜLLER 2012, 37.

³¹ MÜLLER 2010, 153–156.

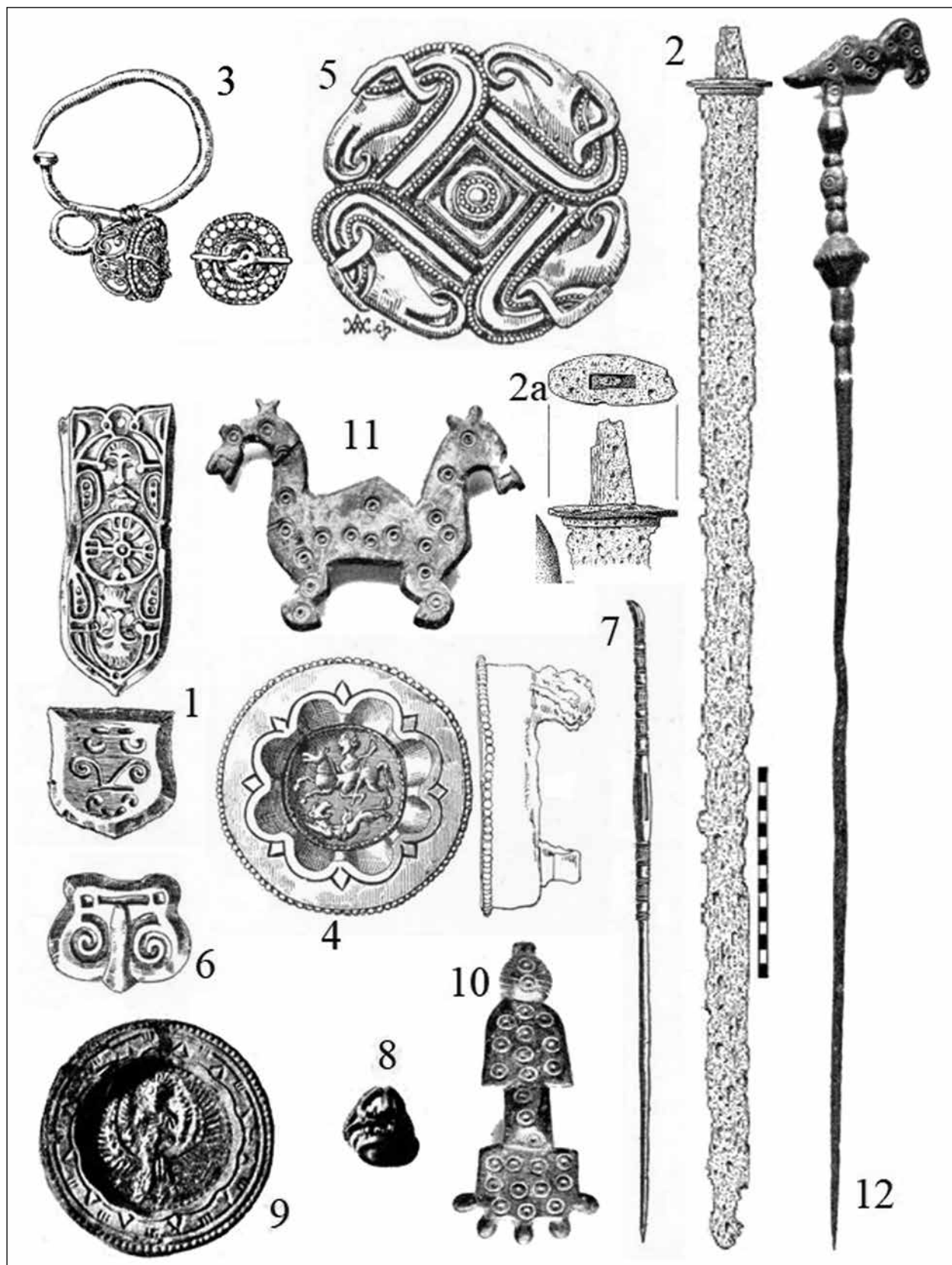
³² LIPP 1886.

³³ Jó áttekintés ad a korai irodalomról CSALLÁNY 1956, 136, 447; BAKAY-KALICZ-SÁGI 1966, 86–87. 21/33. lh.

³⁴ MÜLLER 2012.

³⁵ BÓNA 1982–83, 117–119. Az irodalomban mindig ezüst övgarnitúrákról van szó, de csak az I. sír nagyszíjvége készült ezüsből, a többi veret bronzból (MÜLLER 2010, 13–15).

³⁶ NAGY M. 2002, 158; WAMERS 2008, 61–63 (utóbbi tévesen közép avar korinak tartja ezt a verettípust). A szíjvéggel foglalkozott Bálint Csanád is (BÁLINT 2019, 55). Az elterjedési térképe (BÁLINT 2019, Fig. 22, 4) jó, E. Wamers hivatkozott térképe rossz, a Dunakanyarban túl sok a lelőhely, a Tolna megyeiak viszont hiányoznak (WAMERS 2008, Abb. 30, 3).

1. kép. 1-7: Keszthely-Fenekpuszta, Lipp-féle temető; 8-12: Keszthely-Fenekpuszta, Csák-féle temető. Különböző léptékek
 Fig. 1. 1-7: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery excavated by Vilmos Lipp; 8-12: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery excavated by Árpád Csák. Various scales

ugyanebben a sírban volt egy kétélű kard is (1. kép 2–2a), amit tévesen sztyepei eredetűnek vélt,³⁷ holott az inkább egy germán *spatha*.³⁸ Egy késő császárkori női sírban (IV.) ládikaveretek is voltak, az V. sírba temetett nő mellékletei – arany kosárkás függő (1. kép 3), Bellerophont és a Khimairát ábrázoló ezüst korongfibula (1. kép 4), stilizált, rekeszdíszes állatfejben végződő karperec – csak a horreumi temető női sírjaival vehető össze.³⁹ További előkelő női sír(ok)ra utal egy további, aranykosaras függő,⁴⁰ egy Pannoniában egyedülálló madárfej-koszorús (négy kampós csőrű madárfejet ábrázoló), aranyozott ezüst korongfibula (1. kép 5),⁴¹ és egy szép két soros csontfésű.⁴² Azt nem tudjuk, hogy a gazdag sírok közelében voltak-e melléklet nélküli sírok, mint a horreumnál, de a horreumtól eltérően, köznépi temetkezések igen. Erre utalnak az egyszerű, bronzból öntött kosaras függő és a bronz ruhatűk.⁴³ Ebbe a kisebb temetőbe, amelynek Lipp feltehetően csak egy részét tárta fel, gazdag nőket, préselt álcátos (1. kép 6) és Martinovka-típusú övgarnitúrát, esetenként fegyvert is viselő férfiakat és szegényesebb mellékletű köznépi személyeket temettek. A mellékletek alapján a temetőt a 6. század utolsó és a 7. század első harmadában használták.

Keszthely-Fenekpuszta, Csák-féle temető

16 évvel Lipp után Csák Árpád a Balatoni Múzeum Egyesület régészeti gyűjteményének őre folytatta a temetőfeltárást Fenekpusztán. Az általa feltárt temetőrészéből is döntően késő császárkori temetkezések ismertek, de előfordulnak a 6. század végére, a 7. század elejére keltezhető sírok is, ezért a korábbi kutatás a Lipp- és a Csák-féle feltárást ugyanazon temető két részletének gondolta.⁴⁴ Csák pontosan tudta, hogy Lipp hol ásott, hiszen a Lipp által betanított Sirsom testvérekkel dolgoztatott ő is. Tekintve, hogy Lipp szerint ő megtalálta a temető D-i és K-i szélét, Csák pedig Lipp temetőjétől mintegy 185 m-re K-re

ásatott, ez egy külön temető volt. Az általa közölt térkép⁴⁵ alapján az erőd D-i falától távolabb, mintegy 100 m-re, az erődből kivezető út K-i oldalán folyt a feltárás.⁴⁶ Ez is még a ménés kifutójának területére esett, így a feltárást 1901. január 28. és március 30. között került sor. A korábbi irodalom szerint Csák 150 sírt tárt fel.⁴⁷ Az utólag előkerült ásatási napló 133 sír adatait tartalmazza, de bizonyíthatóan két sír leírását ez nem tartalmazza,⁴⁸ így 135 sírral számolhatunk.⁴⁹ A temető értékelését megnehezíti, hogy a Kuzsinszky által ismertetett 48 sír⁵⁰ csak részben azonosítható a múzeum leltárkönyvében szereplő 48 sír anyagával, és az ásatási napló adataival. A leletek egy része a II. világháború végén megsemmisült. A megmaradt 26 síregyüttest – kivétel nélkül késő császárkori temetkezések – Pekáry Tamás tette közzé.⁵¹ Ezek a 4. század második felére és az 5. század elejére keltezhetők. A 135 sírből 74 tartalmazott mellékletet, közülük 35 volt téglasír. A temetkezések döntően késő császárkoriak, de itt is voltak kora avar kori temetkezések. Már Pekáry felismerte, hogy Alföldi tévedett, a temetkezések nem folyamatosak, a késő császárkori temető felhagyása után a 7. században rátemetkeztek a korábbi sírokra.⁵² Legalább öt női vagy leánysír keltezhető a 6. század végére és a 7. század elejére. A leggazdagabb ezüsből készült, áttört kosárkás függőpárt (1. kép 7), császár apoteózist ábrázoló, aranyozott képmezőjű, ezüsből készült korongfibulát (1. kép 8), szemesgyöngyöket és három bronz karperecet tartalmazott. Egy másikban kis méretű, bronzból öntött, pontkörökkel díszített kengyelfibula (1. kép 9), a harmadikban ugyancsak pontkör díszítésű kettős lófibula (1. kép 10), a negyedikben bronzból készült karperec, gyűrű, „gombos fülkarika” – nyilvánvalóan öntött kosaras fülbevaló – és fülkanalas ruhatű volt. Az ötödik sírből csak a hatalmas, kampós csőrű, ugyancsak pontkörökkel díszített tű ismert (1. kép 11). A sírok a napló szerint egymás közelében kerültek elő. A nőkhöz tartozó férfisírokat nem ismerjük. A sírcsoport közelében volt olyan férfisír, amely csak egy

³⁷ BONA 1982–83, 119

³⁸ MÜLLER 2010, 227–228. és Taf. 3, 10–10a.

³⁹ MÜLLER 2010, 16.

⁴⁰ LIPP 1886, III. t. 7.

⁴¹ LIPP 1886, III. t. 1. Értékelése: VIDA 2005, 439; VIDA 2018, 65.

⁴² LIPP 1886, III. t. 13a–c.

⁴³ MÜLLER 2010, Taf. I, 2, 4–5; Taf. II, 1.

⁴⁴ Pl. KUZSINSZKY 1920, 70; ALFÖLDI 1926, 33; BAKAY–KALICZ–SÁGI 1966, 86; PEKÁRY 1955, 29. helyesen állapította meg, hogy a Lipp- és a Csák-féle temetők azonosak.

⁴⁵ CSÁK 1903, 24. kép.

⁴⁶ MÜLLER 2010, Verbreitungskarte 1, II. temető.

⁴⁷ KUZSINSZKY 1920, 70; BAKAY–KALICZ–SÁGI 1966, 86, 21/33. lh.

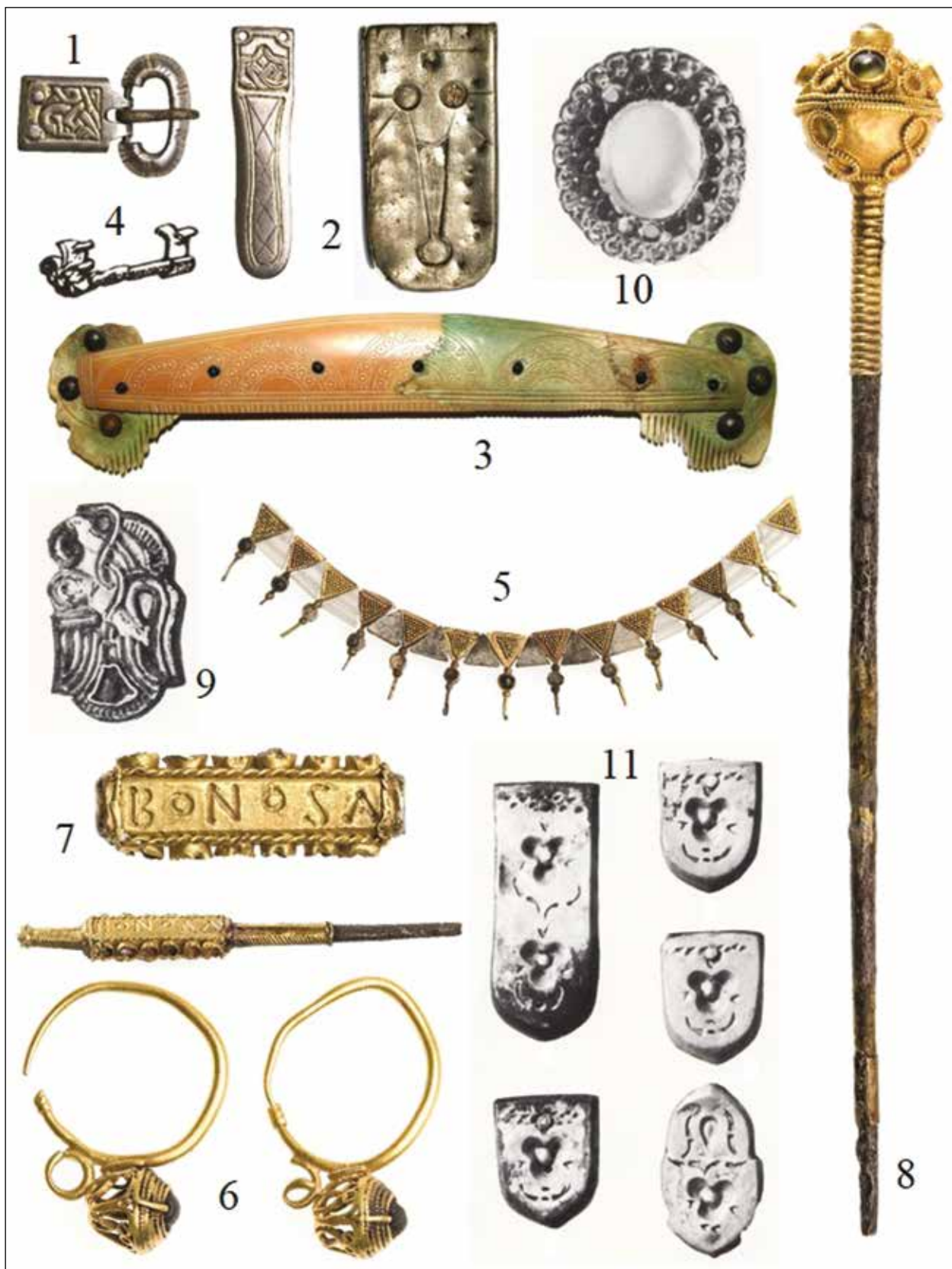
⁴⁸ A Kuzsinszky által ismertetett 11. sír, egy téglasír, amelyből ép üvegedény, hordó alakú aranygyöngyök, gyűrű és csontból készült guzsaly került elő (KUZSINSZKY 1920, 73), nem szerepel az ásatási naplóban. Akárcsak egy hosszú, pontkör díszítésű tű, amelyről azt írta Hampel, hogy „a közelmúltban folytatott feltárás során találták Fenekpusztán” (HAMPEL 1905, I, 384, Abb. 1046 és II, 705).

⁴⁹ MÜLLER 2010, 20–32; MÜLLER 2012, 52–58.

⁵⁰ KUZSINSZKY 1920, 70–74.

⁵¹ PEKÁRY 1955.

⁵² PEKÁRY 1955, 29.

2. kép. 1–4: Keszthely-Fenékpuszta, ókeresztény bazilika; 5–11: Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető.
Különböző léptékek

Fig. 2. 1–4: Keszthely-Fenékpuszta, early Christian basilica; 5–11: Keszthely-Fenékpuszta, horreum cemetery. Various scales

vascsatot tartalmazott, de lehettek melléklet nélküliek, ami gyakori a Keszthely-kultúra temetőiben. A korongfibula, a kosárkás függők, a ruhatű alapján ez a temetőrészlet egyidős a Lipp-féle temetőrésszel, de egészen más jellegű: szegényebb, nincsenek benne aranytárgyak, övgarnitúrák, fegyverek, viszont jellegzetes díszítésmód az öntött tárgyakon a pontkör.

Keszthely-Fenekpuszta, ókeresztény bazilika

A háromhajós, három apszissal záródó épület egy részét Csák tárta fel 1907–1908 fordulóján, és fürdőként határozta meg. Kuzsinszky nem említi.⁵³ Nagy Lajos határozta meg ókeresztény bazilikaként, és a 2. számot adta neki.⁵⁴ Feltárását 1947-ben folytatták, majd 1959-ben Sági Károly fejezte be.⁵⁵ Négy építési periódust határozott meg, az épületet szerinte a 4. század végétől a magyar honfoglalásig használták keresztény kultushelyként. Ma a kutatás úgy véli, hogy használata 630 táján, miután felgyújtották, megszűnt.⁵⁶ Az épületen belül, a mellékhajókban kilenc, az épülettől D-re pedig két sír került elő.⁵⁷ A bazilikán belüli 9 sírből öt kőpakolásos volt. Ezt a temetkezési szokást a horreumi és a D-i erdőfal előtti temetőből is ismerjük. A sírok többsége bolygatott, illetve rablott volt. A három bolygatatlan sír nem tartalmazott mellékletet. A kirabolt 3. sírből II. germán állatstílussal díszített, kis méretű, aranyozott ezüstcsat és szíjvég került elő (2. kép 1). Ezt korábban cipőcsatnak,⁵⁸ mások lábszárszíjnak (*Wadenbindengarnitur*) vélték.⁵⁹ Az ásató a halott neméről nem nyilatkozott, de a többi lelet és a hosszúcsontok mérete alapján egyértelmű, hogy a 3. sírba férfit temettek, ezért feltehetően nem lábszárszíjhoz tartozott, hanem egy tarsoly zárására szolgált a csat és a szíjvég. Előkerült még egy Martinovka-típusú, áttört díszű, ezüst nagyszíjvég (2. kép 2), egy egysoros, szépen díszített csontfésű fatokban (2. kép 3), egy vasolló és egy kopott Valens-érem. A 6. sírba egy nőt temethettek, mert a rablott sír földjéből egy kis méretű, nyéltüskés vaskés mellett egy ezüst-

ből készült korongfibula tűszerkezete került elő (2. kép 4). Sági helyesen keltezte a sírokat 568 és 630 közé.⁶⁰

A Keszthely-Fenekpuszta horreumi temető

Az erőd K-i kapuja közelében, a horreum K-i oldalán 1959-ben Barkóczi László 31 bolygatatlan sírből álló temetőt tárt fel.⁶¹ Ezek egy része rendkívüli gazdag mellékleteivel tűnt ki, míg 9 sír melléklet nélküli volt.⁶² A temetőtől K-re, kissé távolabb 1970-ben Horváth László további 8 sírt talált, ebből legalább három ehhez a temetőhöz tartozott.⁶³ A sírok Ny-K tájolásúak és öt kivétellel kőpakolásosak. A női sírokból a következő viseleti tárgyak emelhetők ki. Pannoniában egyedülálló a hajhálót díszítő vékony aranycsövecskék (8., 9., 14. és 17. sír; 3. kép 1), illetve a háromszög alakú csontlapocskákból és ugyanilyen, granulációval díszített, aranyfoglatokból és gránátbetétes csüngőkkel ellátott gallérdísz (5. sír; 2. kép 5).⁶⁴ Arany kosárkás függők: négy áttört kosárkás (6., 9., 17., 29. sír; 2. kép 6); Allach-típusú, virágkehely alakú kosárka (8. sír); félhold alakú csüngődíszes függő (5. sír); bronz, gúla-csüngős függő (18. sír). Tűk: arany, négyszögletes, hasáb alakú taggal díszített tű, rekeszekbe foglalt ékkövekkel és *BONOSA* felirattal (5. sír; 2. kép 7); egyszerűbb, ezüst változatán nincsenek ékkövek, csak áttört (30. sír), ékkövekkel díszített, arany, gömbben végződő tű (6. sír; 2. kép 8); aranyozott bronz és bronz astragalos díszű tű (14. és 37. sír); a 25. sírban pedig vastű volt. Fibulák: germán, kőberakásos, aranyozott sas-,⁶⁵

⁶⁰ HEINRICH-TAMÁSKA 2010, 111. a tárgyakat a 6. század középső harmadára, ill. tág határok között a 6. század második és a 7. század első felére keltezte.

⁶¹ BARKÓCZI 1968; BARKÓCZI 1971.

⁶² VIDA 2011, Abb. 1. csak 6 melléklet nélküli sírt jelzett.

⁶³ STRAUB 1999, 198 négy sírt (34, 35, 38, 39) késő római korinak határozott meg. Vida T. szerint csak a 34–35. és a 38. keltezhető a 4. századra (VIDA 2011, 398, Abb 1). Véleményem szerint a sírforma, a csontmaradványok állapota és a mellékletek alapján három sír (32, 33, 37) tartozhatott a horreumi temetőhöz. Straub P. és Vida T. a 36. sírt is oda sorolta. Ennek ellentmond, hogy ez a sír K-Ny tájolású – a Straub által említett bazilikai 8. sírről nem írja Sági K., hogy K-Ny tájolású volt, és a Taf. XI, 2 alapján ez is Ny-K irányítású lehetett (SÁGI 1961, 420) – alját eredetileg tegulákkal rakták ki, ellentétben a többi sírral, ez rablott volt. Az ovális vascsat lehetne akár római kori is, de az egyoldalas fésű idegen a késő császárkori leletanyagban. Ez germán tárgy, bár vannak olyan íves hátú fésűk, amelyeknél a külső csontléc egy lemez. Pl. Solva, 212. sír (H. KELEMEN 2008, 48. t. 212/9 és XXVI. t. 89).

⁶⁴ GARAM 1991.

⁶⁵ A 4. sír sas fibulájának kapcsolatát a Jankovich-aranyak vadkan veretével már többen hangsúlyozták (HEINRICH-TAMÁSKA 2006a, 62 tévedésből a 17. sír fibulájának katalógusszámát

⁵³ KUZSINSZKY 1920, mert a kéziratát 1906-ban lezárta.

⁵⁴ NAGY L. 1938, 79.

⁵⁵ SÁGI 1961.

⁵⁶ TÓTH 1987, 254–261; MÜLLER 1987, 112–114; HEINRICH-TAMÁSKA 2010, 101–106.

⁵⁷ A bazilikától D-re talált melléklet nélküli sírok feltehetően korábbiak. Az 1. sírt hat faragott kőlapból állították össze, tetejét háztetőszerűen alkotta két kőlap, feltehetően késő császárkori. A 2. sír részben a bazilika DK-i sarkához épített kis kápolna fala alá nyúlt, tehát annál korábbi.

⁵⁸ MÜLLER 2002, 33.

⁵⁹ HEINRICH-TAMÁSKA 2010, 110; VIDA 2018, 522.

illetve S-fibulák (4., 11., 17. és 32. sír; 2. kép 9); hegyikristállyal, gránáttal és igazgyönggyel díszített, arany korongfibula (8. sír; 2. kép 10); filigránnal díszített, arany dobozfibula (9. sír); három dobozos korongfibula kerete ezüstlemez, a bemélyített képmező aranyozott és ókeresztény jeleneteket ábrázol (5., 12. és 14. sír; 3. kép 2);⁶⁶ fogazott díszű, ezüst lófibula (17. sír; 3. kép 3). Gyűrűk: aranyból készült a 6. sír kopott, architektikus gyűrűje, és a 8. sír köves gyűrűje, a négyszögletes foglalatára fölé kerek foglalat emelkedik, ezüstből készültek a férfit és nőt (7. sír), a keresztet (9. sír) és a feltehetően halat (16. sír) ábrázoló gyűrűk, az 5. sír aranyozott bronzgyűrűjén feltűnik a kora avar korra jellemző fogazás.⁶⁷ Említésre méltó a 8. sírban talált aranylemezről hajlított bulla.⁶⁸ A karperecek egyszerű formák, bronzból és vasból készültek. A gyöngysorok – többségük borostyánt is tartalmazott – különbözőek, késő antik, kora bizánci, Rajna vidéki párhuzamokkal rendelkeznek.⁶⁹ Soktagú, préselt, ezüst övgarnitúra két sírban volt, a 15. sírban egy fiú övén Fönlak–Aradka– (Felnac–Aradac) típusú (2. kép 11), három bemélyített félgömbbel és pont-vesszővel díszített veretek voltak, a 16. sírban egy 40–45 éves férfi övét Martinovka-típusú szíjvégek és veretek díszítették, és egy fogazott díszű bizánci csat fogta össze.⁷⁰

A horreumi temetőbe – az ásató szerint – egy előkelő bizánci közösség temetkezett 546–582 között.⁷¹ A magyar kutatás általában 568 és 630 közé keltezi ezt a temetőt. Falko Daim szélesebb határok között a 6. század második és a 7. század első felére.⁷² Volker Bierbrauer a temető megnyitásáról csak azt írta, hogy Fenékpusztá környéke az 5. századtól a mediterrán *Romania* része volt,

adta meg; VIDA 2011, 411), de érdemes felhívni a figyelmet a kampós csőr és a hangsúlyos szemöldök megegyezését a Lipp-féle temető madárfej koszorús korongfibulájával.

⁶⁶ Az ókeresztény jeleneteket ábrázoló korongfibuláknak óriási az irodalma. Teljes áttekintést ad GARAM 1993 és GARAM 2001, 51–56, Taf. 31–32. Felmerült, hogy zarándok amulettek lehetnek (DAIM 2002). Tartották őket import tárgyaknak és helyben gyártottaknak is (legutóbb BOLLÓK 2014). Az 5. sír valószínűleg Heraklesz és Omphale történetét ábrázolja (GLASER 2002). A 12. sírban Bellerophon és a Khimaira harca látható (BOLLÓK 2014, 264–271). A 14. sírban egy keresztben Krisztus bűszit, két oldalán angyal látható (VIDA 2018, 60–61).

⁶⁷ HEINRICH-TAMÁSKA 2006b, 511–515. VIDA T. szerint ez a fogazott díszítés a kora avar kori fogazott díszítés előzményének tekinthető (VIDA 2011, 414).

⁶⁸ VIDA 2011, 407.

⁶⁹ PÁSZTOR 2011.

⁷⁰ GARAM 2001, 115–119, 124–130; VIDA 2011, 412–413.

⁷¹ BARKÓCZI 1968, 310; BARKÓCZI 1971, 190. Később még korábban, a 6. század első felére keltezte: BARKÓCZI–SALAMON 1984, 172 és 180.

⁷² DAIM 2000.

és a horreumi sírok egy része bizonyosan 568 előtti, a temetőt szerinte is a 7. század első harmadáig használták.⁷³ Vida Tivadar szerint a temetőt egy-két évtizeddel korábban, már a 6. század közepén megnyitották,⁷⁴ de a temetőt az analógiák által az 568 előttre keltező tárgyak – mint a BONOSA feliratú tű, a félhold alakú csüngős függő, a gallérdísz, a hegyikristállyal, gránáttal és igazgyönggyel díszített korongfibula, az architektikus gyűrű – erős kopásnyomokat mutatnak. Többségük sérült, hiányos vagy javított, ezért feltételezhető, hogy hosszabb használat után kerültek csak földbe. A gyöngysorok is a 6. század utolsó és a 7. század első harmadára keltezhetők.⁷⁵ Ezért úgy vélem, fenntartható az 568–630 közötti időszakra történő keltezés.

Keszthely-Fenékpusztá, a déli erődfal előtti temető

1963 és 1967 között Sági Károly a déli erődfal előtt, a DNY-i saroktorony és a D2 torony között 88, a D3 és a D4 tornyok között 11, összesen 99 sírt tárt fel.⁷⁶ A leletanyag fellelhető, de dokumentáció csak az első 36 sírról áll rendelkezésre. Ebből 17 bizonyosan, 14 valószínűleg kora avar kori és 5 lehet akár késő antik is (5. század második fele, 6. század első két harmada). A nemek szerinti megoszlás kiegyensúlyozott: férfi vagy fiú 14, nő vagy leány 12, felnőtt 2, ismeretlen nemű gyermek 8. A leletanyag alapján a 99 sírból 7 késő római, 36 késő antik vagy kora avar kori és 56 bizonyosan vagy valószínűleg kora avar kori. 1970-ben Horváth László a D4 torony átvágásakor annak külső oldalán 7, 1971-ben Horváth László és Müller Róbert a D4 torony és a D-i erődkapu közötti területen 120 temetkezést tárt fel.⁷⁷ Ezek közül a mellékleteik alapján legalább 11 temetkezést – 9 női és két férfisírt – tévesen a korai Keszthely-kultúrához tartozóként közölték.⁷⁸ A sírok keltezését megnehezíti, hogy azok csaknem fele (56) melléklet nélküli volt. A mellékletek alapján pedig négy időszakban használták a temetőt: 18 a késő császárkori (4. század közepe – 5. század közepe), 9 bizonyosan késő antik (5. század közepe – 6. század első két harmada), 1 korai Keszthely kultúra (6. század

⁷³ BIERBRAUER 2004, 73.

⁷⁴ VIDA 2011, 413–414.

⁷⁵ PÁSZTOR 2011.

⁷⁶ MÜLLER 1999; MÜLLER 2010, 48–61.

⁷⁷ Csak 118 sír tartozik a D-i fal előtti temetőhöz, mert két melléklet nélküli gyermek sír (1971/4 és 28) az erődfal belső oldalán került elő.

⁷⁸ MÜLLER 1987, 110–113; MÜLLER 1992, 263.

utolsó harmada – 7. század első harmada)⁷⁹ és 39 a Karoling-kori (9. század második fele). Ezenkívül 8 sír késő római vagy késő antik, 34 sír melléklet nélküli, rossz fenntartású vázakkal, részben kőpakolással, ami a késő antik és a kora avar kori temetkezésekre jellemző. 16 melléklet nélküli váz keltezhetetlen. 1976-ban az 1. munkahelyen, a D1 torony K-i oldalán Erdélyi István 29 sírt, 1980-ban a D1 torony Ny-i felének feltárása során Tóth Endre a torony külső oldalán egy sírt tárt fel.⁸⁰ A 30 sírből 12 volt melléklet nélküli. Férfi vagy fiú 8, nő vagy leány 14, felnőtt 2, újszülött vagy gyermek 7.⁸¹ 20 sír biztosan vagy valószínűleg kora avar kori, 8 lehetne akár késő antik is, 2 keltezhetetlen. 1980-ban a 13. munkahelyen, a D3–D4 torony között és a D4 előtt Müller Róbert 27 sírt tárt fel.⁸² Figyelembe véve egy kettős sírt férfi vagy fiú 6, nő vagy leány 13, felnőtt 3, újszülött vagy gyermek 6. 5 temetkezés késő római, 4 késő antik, 13 kora avar kori, 3 Karoling-kori, 2 nem keltezhető. 1992-ben optikai kábelt fektettek a D-i erődfal előtt. Az alig 40 cm széles árok oldala elkenődött, így csak 3 sír átvágását tudtuk megfigyelni: 1 késő római, 1 kora avar kori és 1 Karoling-kori.⁸³

1999–2000-ben lehetőségünk nyílt az erőd D-i fala előtti temető kiterjedésének meghatározására. A D1 toronynál nyitott É–D irányú 8–9. árokban az erődfaltól 39 m-re volt a legtávolabbi sír, és az erődfaltól 77 m-re még nem értük el a Lipp-féle temetőt. A D-i kapu előtt a 10. árokban 25 m-re volt a D-i faltól a legtávolabbi sír, az ún. II. temető szélső sírját 110 m-re értük el. A Csák-féle temető ettől K-re helyezkedik el.⁸⁴ Az 1–7. árok a közvetlenül az erődfal előtti temetőn haladt át. A D1–D3 tornyok körzetében 63 sír került feltárássra. Ebből 24 volt melléklet nélküli. Kor szerinti megoszlásuk: késő római 2, késő római vagy késő antik 1, a mellékletek, a vázak fenntartása vagy a kőpakolás alapján bizonyosan vagy valószínűleg 60 kora avar kori. Nemek szerinti megoszlásul: 16 férfi vagy fiú, 35 nő vagy leány, 3 felnőtt és 9 gyermek.⁸⁵ Az 5. árokban a D-i erődkapu előtt 14 sírt tártunk fel.

4 volt melléklet nélküli, egy késő római, 4 késő római vagy késő antik, 7 Karoling-kori és 2 keltezhetetlen.⁸⁶ A D-i erődfal előtt, a D-i erődkaputól Ny-ra tehát összesen 346 sírt ismerünk eddig. Ebből 9 a késő római vagy késő antik, 13 a nagy valószínűséggel késő antik, 70 a késő antik vagy kora avar kori és 151 bizonyosan vagy nagy valószínűséggel kora avar kori. A temetkezést közvetlenül az erődfal előtt a 4. század közepén kezdték el, szórványosan a fal teljes hosszában vannak késő római kori sírok. Az 5. század közepétől csak a D-i kaputól Ny-ra, a D4–D5 torony között temetkeztek, itt megfigyelhető a kontinuitás. Itt a legmagasabb a melléklet nélküli sírok aránya, és a lemezes kosárkás függők és a ruhátuk mellett nincsenek kora avar kori leletek. A legkeletibb 568 utánra keltezhető sír a D4 torony előtt került elő.⁸⁷ A késő antik temető folytatásaként a D4 torony és a DNy-i saroktorony közötti részre döntően 568 és 630 között temetkeztek, a legkésőbbi sír a 7. század közepére keltezhető. Ezután csaknem két évszázados hiátus következett, majd a 9. század közepétől a Karoling-kori temető a D-i erődkapu két oldalán helyezkedett el.⁸⁸

A legjellemzőbb leletek a következők: lemezes (3. kép 4) vagy öntött (3. kép 5) bronz kosaras függők, áttört ezüst kosarú csak egy sírban volt, főleg a korai temetkezésekben poliéder végű függők, öntött, gömbcsüngős vagy gúlacsüngős függők (3. kép 6), egyszerű vas-, astragalos díszű, baltában (3. kép 7) vagy madárban (3. kép 8) végződő bronztűk. Fibulából viszonylag keveset ismerünk, korongfibulából csak egy poncolt díszű, ezüst példány került elő (3. kép 9), de van pontkörrel és félkörökkel díszített, svasztikás fibula (3. kép 10), aláhajtott lábú fibula, fonott, keresztmintás lemezfibula (4. kép 1), sőt egy korábbi germán kengyelfibulát is találtunk (3. kép 12). Nagyon változatosak a gyöngysorok.⁸⁹ A legegyszerűbb öveket csak egy vas- vagy bronzcsat fogta össze, ezek egy részén pajzsos vagy megvastagodó tövis van. Egy háromszög veretű, félkörökkel díszített bronzcsathoz ellenveret is tartozott. A veretes övek között vannak Martinovka-típusú garnitúrák, gyöngysor keretezésű préselt veretek, itáliai (alpi) övgarnitúra (3. kép 11) és germán, rekeszes díszű vasveretek (4. kép 2). A legkésőbbiek a pajzs alakú betétdíszes veretek.⁹⁰

⁷⁹ A D4 torony előtt az 1970/4. sírban egy gúlacsüngős függő volt.

⁸⁰ STRAUB 1999; STRAUB 2000. Az 1980/1. sírnak csak kisebb részét tárták fel, így nem értékelhető.

⁸¹ A korai Keszthely-kultúrában a férfisírok gyakran melléklet nélküliek, a felnőtt és a nem nélküli sírok többségébe bizonyára férfit, illetve fiút temethettek.

⁸² MÜLLER 2010, 104–108.

⁸³ MÜLLER 2010, 109.

⁸⁴ MÜLLER 2010, Taf. 81, Verbreitungskarte 1–2.

⁸⁵ Ha az összes felnőttet és gyermeket férfinak, ill. fiúnak tartjuk, akkor is csak 28 a számuk a 35 nővel és leánnyal szemben. A többi temetőrészletnél kiegyensúlyozottabb volt a nemek aránya.

⁸⁶ MÜLLER 2010, 109–152, Taf. 81.

⁸⁷ Lásd a 79. lábjegyzetet.

⁸⁸ MÜLLER 2010, 246–247.

⁸⁹ PÁSZTOR 2010.

⁹⁰ Az 1963/5. sírből ezüstözött bronzveretek, a betétdísz ezüstlemez. Jó párhuzama a 7. század közepéről egy teljes garnitúra a budakalászi 696. sírből, ami ezüstlemezről készült és aranyozott a betétlemez (VIDA–PÁSZTOR 1996).

3. kép. 1-3: Keszthely-Fenékpuszta, horreumi temető; 4-12: Keszthely-Fenékpuszta, déli erőd fal előtti temető. Különböző léptékek

Fig. 3. 1-3: Keszthely-Fenékpuszta, horreum cemetery; 4-12: Keszthely-Fenékpuszta, cemetery by the southern fort wall. Various scales

4. kép. 1–2: Keszthely-Fenékpuszta, déli erődfal előtti temető; 3–7: Keszthely-Fenéki úti temető; 8–11: Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temető. Különböző léptékek

Fig. 4. 1–2: Keszthely-Fenékpuszta, cemetery by the southern fort wall; 3–7: Keszthely-Fenéki Road cemetery; 8–11: Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő cemetery. Various scales

A Keszthely-Fenéki úti temető

1973 februárjában Keszthelyen, a Fenéki út Ny-i oldalán, az erődötől mintegy 2 km-re, É-ra, a regionális vízvezeték árkaival átvágtak két rablott sírt. A 2. sírba, amely egy 3,75 m mély kamrasír volt, egy 16–18 éves nőt temettek. A rablás ellenére számos értékes, egyedülálló tárgy került elő: a nyakláncból két cloisonné díszű aranycsüngő (4. kép 3), 2 filigrán díszes, aranygyöngy (4. kép 4), 15+3 éremleenyomat és pasztagyöngyök, 11 pontcolt díszű, lapos téglalap alakú, szegecselt, kettős veret, pontkör díszű, aranyozott bronz, pajzs alakú csatörögztítő (4. kép 5), másodlagosan felhasznált, római aranygyűrű, pontkörös csontlécekkal díszített faládika, benne tízszögletes hengeres doboz tolózárral és egyoldalú csontfésűvel, a sok aranyszál alapján egy nagyobb brokát is volt a sírban. 1974-ben Sági Károly feltárta a teljes temetőt, amely mindössze 10 sírből állt.⁹¹ A 4. sír, a másodikhoz hasonlóan kamrasír volt – mélysége 3,78 m – amelyben egy 49–50 éves férfi nyugodott. A rablás következtében csak a koporsóvasalások maradtak a sírban. A többi sír egyszerű földsír volt, amelyeket a 8. sír kivételével ugyancsak kiraboltak.⁹² A megmaradt mellékletek segítenek a temető keltezésében. A 7. sírban egy háromrészes, taúsirozott díszű övgarnitúra maradt (4. kép 6). A csat és az ellenveret egyértelmű, a 3. darabot Sági szíjvégnak határozta meg,⁹³ de ez inkább egy hátveret lehetett. Ez a garnitúra a 6. század végére, a 7. század elejére keltezhető.⁹⁴ A 8. sírban 15 pasztagyöngy mellett vascsat volt a medencében, a két térd között pedig nyéltüskés vaskés, pecek nélküli kis négy- vagy öt- vagy hat- vagy hét- vagy nyolcszögletes ezüst csatkeret, másik ugyancsak kis méretű ezüstcsat, a hozzá tartozó, vonallal összekötött három bemélyített körrel díszített Martinovka-típusú szíjvéggel (4. kép 7). Utóbbiak nem lehettek lábszárszíj (*Wadenbindengarnitur*) tartozékai, mert csak egy példány van belőlük,⁹⁵ helyzetükből és környezetükből adódóan egy tarsoly zárására szolgálhattak. A sírok kivétel nélkül Ny-K tájolásúak.⁹⁶ A tíz sír között nincs gyermeksí, és az eredeti publikáció szerint ki-

lenc nő mellett egyetlen férfit (4. sír) temettek a temetőbe. Valószínűsítem, hogy az övgarnitúra 8. sírba is férfit temettek.⁹⁷ A több unikális tárgyat tartalmazó temetőbe Sági szerint a langobárd időszakban egy visszatelepedett keleti gót család temetkezett, a legkésőbbi sír 569 tavaszára keltezhető.⁹⁸ Bóna István⁹⁹ majd magam is langobárd korinak¹⁰⁰ határoztuk meg. Utóbb már egy 568 után betelepedett előkelő germán közösség temetőjének gondoltam,¹⁰¹ amely része a Keszthely-kultúrának. Legutóbb Heinrich-Tamáská Orsolya és munkatársai vizsgálták meg részletesen a 2. sír aranytárgyait, és jutottak arra az eredményre, hogy ebben a sírban a legfelső germán elithez tartozó nőt temettek 600 körül, amikor ez a terület már az avar birodalom része volt.¹⁰²

A Keszthely-Fenékpuszt, Pusztaszentegyházi dűlői temető

A középkori Fenék falu templomáról elnevezett domb területén Lipp Vilmos ásott először 1883-ban.¹⁰³ A domb tetején, a késő román falusi templom alapfalait 1913-ban Csák Árpád, majd 1948-ban Radnóti Aladár is kiásták. Itt, a templom szentélye alatt tártuk fel 1998-ban az „A” sírt, amely a Fenéki úti 2. sírhoz hasonlóan egy kamrasír volt, ezt is kirabolták, és ebben is számos értékes melléklet maradt.¹⁰⁴ Ebben nem egy előkelő nő, hanem egy előkelő harcos nyugodott. A megmaradt mellékletek: stilizált állatfejekkel és beütögetett félkörökkel díszített aranycsat, alsó felületén görög betűs felirattal (4. kép 8), a bőrszíjhoz rögzítésre szolgáló két különböző, pajzs alakú verettel és a hozzá tartozó beütögetett félkörökkel díszített, arany szíjvéggel; egy fapohár aranyozott ezüsből készült, II. germán állatstílussal díszített peremverete (4. kép 9), egy római kori, aranyozott ezüst köves gyűrű, az intaglio küllös kerékre támaszkodó griff; ép, egyoldalú csontfésű, két végén madár protoméval, csontlemezekből összeállított tokban (4. kép 10); vasolló; egy kovakő, továbbá egy gránátokkal dí-

⁹¹ SÁGI 1991.

⁹² Sági K. szerint ez a sír is rablott volt, mert a koponya mellett egy borda volt (SÁGI 1991, 115). A váz egyébként anatómiai rendben helyezkedett el. Koporsós temetkezés lévén valószínű, hogy csak állati bolygatásról van szó.

⁹³ SÁGI 1991, 122.

⁹⁴ MÜLLER 2016, 282; VIDA 2018, 142–143.

⁹⁵ VIDA 2018, 170. A lábszárszíjak között nincsenek kora bizánci szíjvégek és csatok.

⁹⁶ Sági K. az 1. sírt tévesen K-Ny tájolásúnak határozta meg (SÁGI 1991, 113), a 2. sír tájolása a bolygatás miatt nem határozható meg. A többi sír tájolását Sági nem adta meg, de a sírrajzok alapján kivétel nélkül Ny-K tájolásúak. Heinrich-

Tamáská O., Horváth E. és Bendő Zs. tévesen K-Ny tájolást adtak meg (HEINRICH-TAMÁSKA-HORVÁTH-BENDŐ 2018, 313).

⁹⁷ Sági K. szerint Éry Kinga csak az első hét sír nemét és életkorát határozta meg, a 8. sírról Sági vélte, hogy ugyancsak női temetkezés (SÁGI 1991, 113).

⁹⁸ SÁGI 1989, 301. Sági 1991-ben már csak délről származó germánokról szólt (SÁGI 1991, 132–135).

⁹⁹ BÓNA et al. 1993, 157–158.

¹⁰⁰ MÜLLER 1996b.

¹⁰¹ MÜLLER 2002, 33–35; MÜLLER 2016, 282, 51. jegyzet.

¹⁰² HEINRICH-TAMÁSKA-HORVÁTH-BENDŐ, 2018.

¹⁰³ LIPP 1886, 140. A feltárás leírását még Kuzsinszky is „regényesnek” tartotta (KUZSINSZKY 1920, 46–47).

¹⁰⁴ MÜLLER 2000a; MÜLLER 2014, 28–31.

szített, aranyozott ezüst piramisveret (4. kép 11), ami arra utal, hogy a sírban egy díszes *spatha* is volt.¹⁰⁵ A domb legmagasabb pontján, az „A” sírban nyugodott a közösség vezetője. Tőle É-ra és K-re a lejtőn helyezkedtek el a kíséret és a szolgák sírjai. Radnóti 1948-ban 3, mi 1998–2000-ben 109, összesen 112 kora avar kori temetkezést tártunk fel. A középkori objektumok legalább 24–28 sírt semmisítettek meg, így a kb. 45 m hosszú és 29 m széles temető eredetileg 136–140 sírből állhatott. Csak az „A” sírt rabolták ki. A feltárt sírok 30%-a volt melléklet nélküli. Minden női temetkezés tartalmazott mellékletet. A sírok egy kivétellel Ny–K tájolásúak, a K–Ny tájolású gyermek-sírban volt az egyetlen kerámia, és avar módra a tor során elfogyasztott három állat – egy kecske és két juh – nyúzott bőrét a koporsóra terítették. Ez az egyetlen pogány temetkezés, a többiben sem étel sem ital melléklet nem volt, a közösség a többi egykorú fenékpusztai közösséghez hasonlóan keresztény lehetett. Erre utal a kereszt egy galamb fibulán (5. kép 1),¹⁰⁶ a taúsírozott kereszt egy másik fibulán, a keresztetek egy préselt övgarnitúrán és egy függő, kereszt alakú csüngővel. A sírokban nem volt kőpakolás, ami az erődben és a D-i fal előtt általános. A leletanyag részben egyezik a D-i erődfal előtti köznepi temetővel: a függők csaknem kétharmada öntött, bronz kosárkás függő (5. kép 2–3), lemezes kosárkából csak egyetlen példányt ismerünk (5. kép 4). A 14 ruhatú vasból készült (5. kép 5). Egy bronz- vagy ezüsttű négyszögletes taggal és üvegberakással a BONOSA tű egyszerűsített változata. Volt még egy-egy öntött gömbcsüngős és gúlacsüngős bronzfüggő is. Egy csillag alakú csüngőjű függő (5. kép 6) a Balkánról származhatott. Korongfibulák nincsenek. A 11 fibula többsége római kori darab. Egy-egy ezüst galamb- és lófibula (5. kép 7) mellett előkerült három vasból készült aláhajtott lábú, széles kengyelű fibula (5. kép 8), amelyek a Balkánról kerülhettek csak ide. 35 temetkezés tartalmazott gyöngyöket.¹⁰⁷ Az „A” síron kívül még 7 sírban volt csontfésű, valamennyi kétoldalas. A kelet mediterrán Yassi Ada-típusú csat (5. kép 9) mellett előkerültek kifejezetten germán csatok is. A 14 övgarnitúra fele hiányos. A Martinovka-típus mellett vannak kereszttel, dudorokkal és szalagfonattal díszített préselt darabok. Egy bronzlemezéből kivágott veretet beütögetett félkörökkel díszítettek. Az „A” síron kívül két sírban volt *sax*, egyben tör, egyben pedig 10 köpűs nyílhegy és egy balta. A leletek

alapján a temetőt 568 után nyitották meg, és egy vegyes, több helyről származó, talán nem is egy időben ideérkezett népesség temette ide a halottait. Az avarok etnikailag nem voltak jelen, egy bogozó kivételével egyetlen jellegzetes korai avar tárgy sem került elő. A legtöbb lelet a kelet-alpi, dalmáciai késő antik anyaggal mutat rokonságot. Vannak olyan, a Balkánról származó tárgyak, amelyek egy része a Kárpát-medencében eddig csak innen ismert, és olyan, amelyről feltételezhető, hogy nem importként kerülhetett ide.¹⁰⁸ Ezenkívül vannak germán tárgyak – fegyverek, csatok, fésűk –, amelyek germán népesség jelenlétére utalnak. A közösség vezetője maga is egy germán harcos volt. A temető legkésőbbi sírjainak mellékletei egy akkulturációs folyamatra utalnak. A temető használata 630 táján szűnt meg.

A Szigligeti lelet

Az 1890-es évek közepén a Várhegy Balatonra néző oldalán, Frisch László birtokán, szőlő alá forgatáskor több sírt megbolygattak. Darnay Kálmán csak két sír anyagát tudta megszerezni. Az 1. sírből egy áttört, filigrán drótból összeállított kosárkájú függőt (6. kép 1), amelynek előlapja zárt, filigránnal, továbbá foglatban egy nagyobb és négy kisebb üvegbetéttel díszített. A karikája elől kiszélesedik, és rajta kis foglatban üvegbetét található. Egy bronztűt, amelynek végén filigrándrótból összeállított gömb van (6. kép 2), tetején egy, felső felén körbe négy foglatban üvegbetéttel. A tű szárát is filigrándróttal tekerték körbe. Továbbá három gyöngyöt, feltehetően szemesgyöngyöket, a 2. sírből egy ovális fejű bronzgyűrűt és egy préselt, geometrikus díszű, ezüst nagyszíjvég előlapját (6. kép 3).¹⁰⁹ A függő átmérője – 3,6 cm – megfelel a korai avar kori kosaras függők méretének,¹¹⁰ de az elől kiszélesedő karika a későbbi példányokra jellemző.¹¹¹ A gömbbel díszített tű a horreumi 6. sír tűjével rokon.¹¹² A préselt szíjvég pontos párhuzamát nem ismerjük, de bizonyosan kora avar kori darab.

¹⁰⁵ A leletek vizsgálatának eredményei: BENDŐ–HEINRICH-TAMÁSKA–HORVÁTH 2014.

¹⁰⁶ STRAUB 2002.

¹⁰⁷ PÁSZTOR 2014.

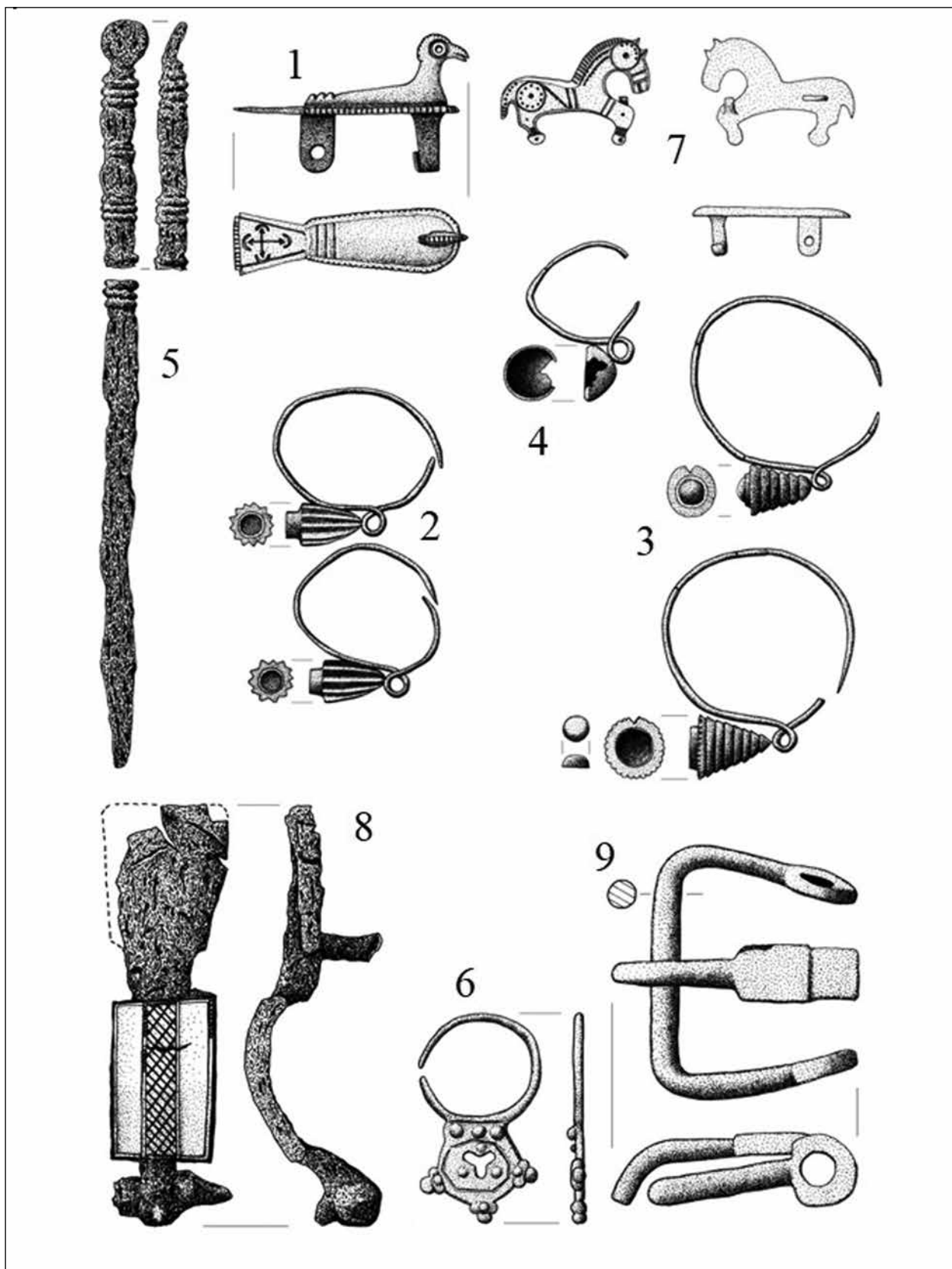
¹⁰⁸ VIDA 2018, 132–133 joggal feltételezi, hogy az egyszerű Yassi Ada-típusú csatok nem lehettek sem kereskedelmi áruk, sem hadizsákmány részei, így feltételezi, hogy viselőikkel kerültek a Kárpát-medencébe.

¹⁰⁹ DARNAY 1901, 180, 6–7. kép. Részletesebb Hampel leírása és rajza: HAMPEL 1905, II, 699–700.

¹¹⁰ A D-i erődkapu előtti temetőben a 2000/151 sír nagyobbik függőjének ugyanekkora a karikája, és az áttört kosárka is filigrándrótból készült: MÜLLER 2010, Taf. 100, 9.

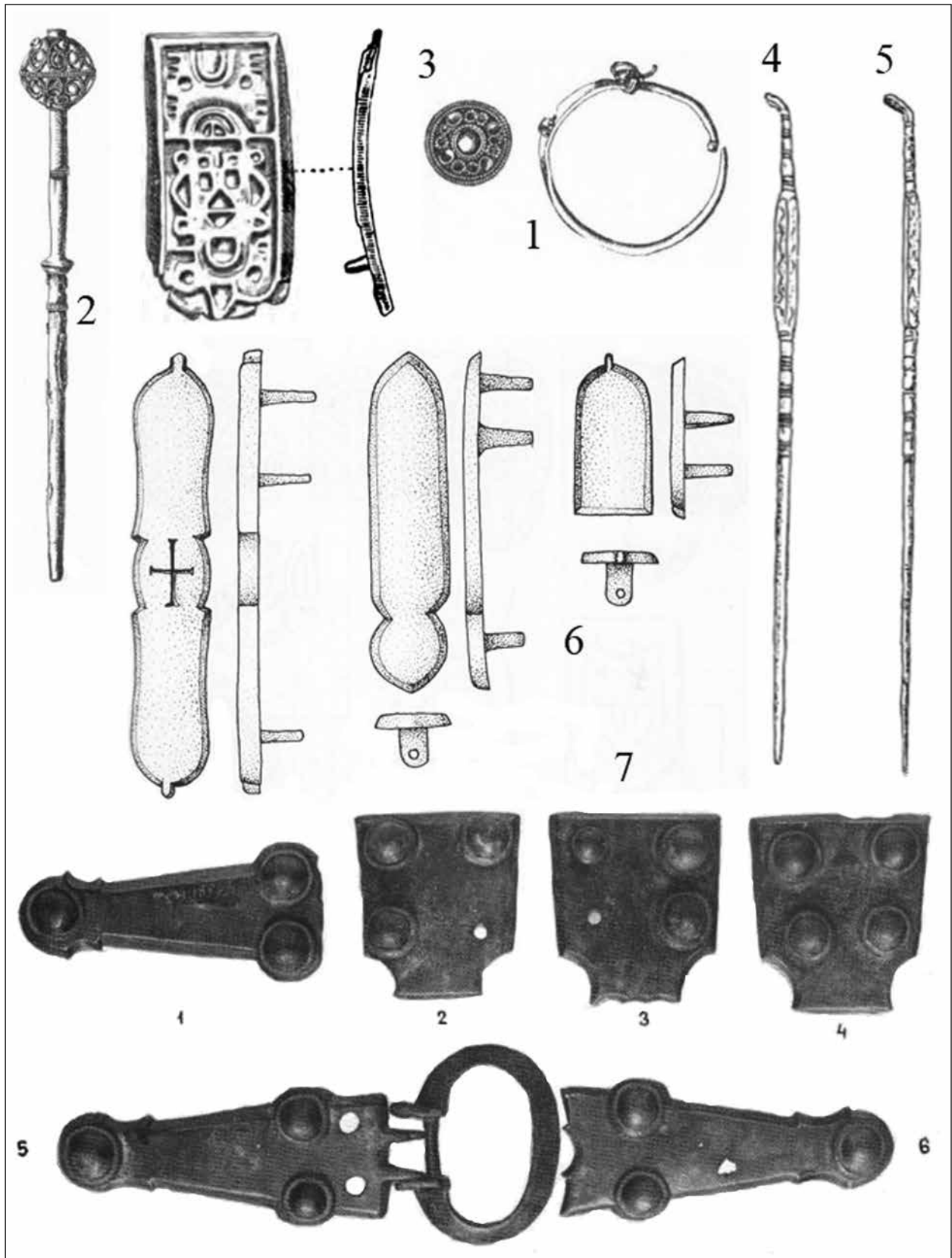
¹¹¹ A karika elejének díszítése már a horreumi 8. sír karikáján feltűnt (BARKÓCZI 1968, Pl. LIX, 1–2).

¹¹² BARKÓCZI 1968, Pl. LVII, 3.

5. kép. 1–9: Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temető. Különböző léptékek

Fig. 5. 1–9: Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő cemetery, Various scales

6. kép. 1-3: szigligeti lelet; 4-7: Keszthely-dobogói temető. Különböző léptékek
 Fig. 6. 1-3: Szigliget assemblage; 4-7: Keszthely-Dobogó cemetery. Various scales

A két sír a 7. század első felére keltezhető. A Fenékpusztán kívül előkerült Keszthely-kultúrástemetők nagy kiterjedésűek, az avar kor végéig használatban voltak, többnyire több ezer sírból állnak. Ha itt is ilyen temető lett volna, azóta újabb síroknak kellett volna előkerülniük. Ezért feltételezem, hogy itt egy kis sírszámú, családi temetőről van szó, amelyet a fenékpusztaiakhoz hasonlóan csak a kora avar korban használtak.

A Keszthely-dobogói temető

Az egyik legnagyobb avar kori temetők, Keszthelytől É-ra, a murvabányászatra használt Alsó Dobogó domb D-i lejtőjén került elő. Még mielőtt Lipp megkezdte volna a feltárást, mintegy ezer sírt semmisítettek meg a kőbányászás során. Lipp 1879. június és 1882. szeptember 18. között 2434 sírt tárt fel.¹¹³ Sajnos csak az 1882. május 11. és szeptember 18. közötti naplója került elő, amiből kiviláglik, hogy milyen tempóval dolgozott.¹¹⁴ Publikációjában együtt dolgozta fel a dobogói és a Keszthely városi vagy sörházkerti temető anyagát,¹¹⁵ nem mindig elkülönítve, hogy melyik tárgy melyik temetőből származott. Kiss Gábor elévülhetetlen érdeme, hogy felkutatta a dobogói ásatás dokumentumait, és ismertetette a MNM-ba került anyagot.¹¹⁶ A temető nem lett teljesen feltárva. Csák Árpád 1898-as ásatásán 64 sír került elő, eredményeiről Kuzsinszky közölt összszegést.¹¹⁷ Kőbányászás során még az 1960-as évekig bolygattak meg sírokat, és 1948-ban Párducz Mihály is feltárt néhány melléklet nélküli temetkezést.¹¹⁸ A sírok tájolása döntően Ny-K, csak a domb alján, a legkésőbbi sírok között akadtak K-Ny tájolásúak is. Lipp nem említi, hogy a vázak rossz fenntartásúak lettek volna, a kőpakolás csak elvétve fordult elő.¹¹⁹ Csak a sírok egy részénél figyelt meg koporsónyomokat, több koporsót vasszegekkel állítottak össze, ami a többi temetőben nem fordult elő. A síronként ismertetett temetőrészben a temetkezések 52%-a

volt melléklet nélküli. Főleg a férfi és a gyermek sírok. A női sírokban a Keszthely-kultúrára jellemző tárgyak korai típusai is megtalálhatók: volt egy arany kosaras függőpár és sok ezüst (7. kép 1), illetve bronz példány. A közölt darabok mind nyitott kosarasok, elöl díszes, kerek lappal lezártak. Öntött példányokat nem említ. A többi korai temetőből is ismert öntött, gömbcsüngős függők itt is voltak, de előfordultak két félgömbből összeállított, ezüstlemezből préselt gömbök is.¹²⁰ A ruhátük közül korai típust képviselnek a vastűk és az ezüstűk, amelyek szára négyszög alakban megvastagított (6. kép 4–5). Korongfibulából 16 darab került elő. Ókeresztény jelentéssel bír a „császár apotheosis” (7. kép 2) és a „hódolat a kereszt előtt”, a többi préselt előlappal és üvegberakással vagy annak imitációjával díszített.¹²¹ A leletegyüttes része még egy érdekes korongfibula, amelyet tévesen alsópáhokiként (hévíziként) is közöltek.¹²² A peremén lévő stilizált madárfejek alapján a germán filigrános korongfibulák leegyszerűsített helyi utánzata (7. kép 3), amely a 6–7. század fordulóján készülhetett.¹²³ Viszonylag gyakori a női sírokban az orsógomb vagy az orsókarika. A férfiak legértékesebb viseleti tárgyai a veretes övek voltak. A napló szerint a veretes övvel eltemetett férfiak aránya nem érte el a 10%-ot. A legkorábbiak közé tartozik egy kárpát-medencei unikum, egy bronzból öntött ún. „hagymafejes” garnitúra (6. kép 6), egy bizánci készítmény, amely a 6. század utolsó harmadára keltezhető.¹²⁴ A korai avar korban készültek az ezüst- vagy bronzlemezből préselt veretek. Csak a temető egy bizonyos részén kerültek elő a kelet-alpi (italiai) típusú öntött övgarnitúrák (6. kép 7).¹²⁵ Ugyancsak korai a Pápa-Úrdomb-típusú tarsolyzáró csat és szíjvég (7. kép 4).¹²⁶ A publikáció csak a városi temetőből említ lovas

¹²⁰ LIPP 1884, 33, 269. rajz; KISS 1997, 4. t. 9.

¹²¹ Lipp csak 11 darabot közölt (LIPP 1884, 333–343. kép), Kiss tizenöt darabot (KISS 1997, 5. t. 5–19), Garam csak 5 példányt közölt, hármat keszthelyiként (GARAM 1993).

¹²² Hampel a Balatoni Múzeumban őrzött páhoki leletként közölte: HAMPEL 1905, I, 505–506, Fig. 1515; II, 705–706. Így dolgozta fel Vida is (VIDA 2005, 437, Abb. 2, 3). Fotóját Csák dobogói ásatásából származó darabként Kuzsinszky közölte (KUZSINSZKY 1920, 106, 146. kép). Ugyanarról a tárgyról van szó, mert Hampel és Kuzsinszky leírása is említi, hogy a peremen lévő hat kerek üvegbetétből csak kettő maradt meg.

¹²³ VIDA 2005, 437.

¹²⁴ BÓNA 1961–62, 57–59, Taf. XXII, 9–20. A kereszttel díszített szíjvéget Bóna csatolta a garnitúrához. GARAM 2001, 130, Taf. 96, 1. Csak a függesztőverethez hasonló darab került elő Mezőberényben (GARAM 2001, 130, Taf. 96, 2).

¹²⁵ BÓNA 1961–62, Taf. XX–XXI; KISS 1997, 135, 1. t. 1–31.

¹²⁶ KISS 1997, 2. t. 15–16; GARAM 2001, 111, Taf. 76, 3. (Lipp nem nevezte meg, hogy melyik temetőben találta, de a leltári szám alapján egyértelmű, hogy a dobogói temetőből származik.)

¹¹³ KISS 1997, 115. A régészeti topográfia adata 2088 sírról (BAKAY–KALICZ–SÁGI 1966, 77, 21/7. lh.) Lipp téves összesítésén alapul (LIPP 1884, 8).

¹¹⁴ 94 ásatási nap alatt három ásatási munkással 756 sírt tárt fel, tehát naponta nyolcat. A napló síronként sorolja fel a leleteket (KISS 1997, 120–133).

¹¹⁵ LIPP 1884.

¹¹⁶ KISS 1997. A leletek zöme a Magyar Nemzeti Múzeumba került, de jutott belőle Csornára, Győrbe, Sümegre és Szombathelyre is (BAKAY–KALICZ–SÁGI 1966, 77).

¹¹⁷ KUZSINSZKY 1920, 105–107.

¹¹⁸ BAKAY–KALICZ–SÁGI 1966, 77.

¹¹⁹ LIPP 1884, 11. „...néhány sír alsó körülete ökolnyai nagyságú kövekkel volt kirakva...néhányban a sírfenek négy szegletébe kődúcok voltak ékelve.”

sírokat.¹²⁷ A fegyverek közül a balták és fokosok a leggyakoribbak. A napló által leírt sírok közül öt, tehát a férfisírok 3%-a tartalmazott fokost.¹²⁸ A nyílhegyek között egyaránt előfordultak háromtollú, avar és köpűs, germán nyílhegyek. De nem tudjuk, hogy ezek a fegyverek mekkora hányada került elő a temető késői sírjaiból. A lándzsaként közölt darab – a szűk köpű alapján – valószínűleg csak egy nagyobb, köpűs nyílhegy volt.¹²⁹ Reflexíj-merevítő csontlemezek csak a városi temetőben voltak. Bár a sírokból több vas- vagy bronzpántos favödör és néhány kerámia is előkerült – az első 1594 sírből hat, valamennyi gyermeksírból¹³⁰ – hús mellékletre utaló állati csontokat nem talált,¹³¹ és nem lehet kétséges, hogy a temetőt egy keresztény közösség használta. A leletek alapján a temetőt 568 után nyitották meg. Korábbi előzménynek nincs nyoma.¹³² Ezért egyetértek Kiss Gáborral, hogy az ide temetkezők 568 után vándoroltak be. Az eddig ismertett temetőkkal ellentétben ezt 630 után is használták. Hiányoznak ugyan a legkésőbbi övgarnitúrák, a kettős lapú szíjvégek és a keskeny pajzs alakú veretek, akárcsak a legnagyobb átmérőjű kosaras függők, de az egyszerű drótkészerek alapján a temető feltehetően az avar kor végéig használatban maradt.¹³³

Gyenesdiás, döngelegi temető

A község K-i szélén, az uradalmi szőlő területén, a „Tavernától” DNy-ra, a lejtőn, egy kis domborlaton, ún. döngelegen az első sírok már az 1880-as években előkerültek.¹³⁴ A filoxéravész követő szőlőtelepítés során a nagy kiterjedésű temető jelentős részét megsemmisítették. Az erózió miatt a sírok többsége sekély mélységű lehetett, a legmélyebb temetkezések feltehetően még érintetlenek. Az 1941-es rigolozási munkálatok

során Dornay Béla szerint hozzávetőleg újabb 300 sírt bolygattak meg.¹³⁵ Az előkerült leletekből több gyűjteménybe jutott, Csák Árpád több száz, sírösszefüggés nélküli tárgyat szerzett meg a Balatoni Múzeum részére. Ebből Hampel és Kuzsinszky is közölt egy-egy válogatást.¹³⁶ A megmaradt tárgyak között van egy préselt, pajzs alakú bronzveret (7. kép 5) az ezüstözés nyomai- val, szélén apró dudorokkal, belül két poncolt 8-as mintával díszítve.¹³⁷ Egy a verettel egybeöntött bronzcsat, a karika ovális, a háromszög alakú veret profilált, a három rögzítő szegecsnél köríves. Felületét beütögetett félkörök díszítik (7. kép 6).¹³⁸ A Meroving ízlésű csat legjobb analógiáit a környékről ismerjük.¹³⁹ Ugyancsak a korai tárgyak közé sorolható egy madár alakban végződő bronztű (7. kép 7).¹⁴⁰ Egy kis méretű, nyitott kosaras, elől kúpos ezüsthüvely (7. kép 8) lehet, hogy már a 7. század közepén volt használatban.¹⁴¹ A döngelegi temetőtől D-re a 71-es főút mentén egy késő császárkori temető terület, de ennek a használata a 4. század végéig tartott.¹⁴² A gyenesdiási temetőt 568 után egy bevándorolt közösség nyithatta meg, és a leletek (pl. fonatdíszes pajzs alakú övveret, öntött csillagcsüngős bronzfüggő, griffes-indás nagyszíjvégek, lilomos díszű nagyszíjvég, hosszú, hasított szárú stílustű, nagy méretű kosaras függők) alapján az avar kor végéig folyamatosan használták.

Kéthely-Melegoldal-i temető

1988-ban földkitermelés során megbolygattak egy Keszthely-kultúrába sorolható temetőt. Költő László 1988. júliusban és novemberben, illetve 1989. júniusban összesen 48 sírt tárt fel, két csoportban, egymástól mintegy 30 m-re. A két terület közötti sávban lévő sírokat 1990-ben megsemmisítették. A temetőről összefoglaló értékelés,

¹²⁷ LIPP 1884, 17, 22–23. kép. Kiss szerint Dobogón a feltárás előtt került elő egy vagy néhány lovas sír, és közül két zablát (Kiss 1997, 134, 7. t. 10–11), de ezek máshonnan származhattak. Ha lettek volna a Dobogón is lovas sírok, a több mint 2000 temetkezés feltárása során is elő kellett volna kerülniük. Ha valóban találtak lovas sírokat, azok előkerülési helyük alapján a legfiatalabb temetőrészhez tartoztak.

¹²⁸ Kiss 1997, 138.

¹²⁹ LIPP 1884, 30. kép; Kiss 1997, 7. t. 7.

¹³⁰ Kiss 1997, 134.

¹³¹ Nehéz értelmezni, hogy „*egyedül vagy egészen elszenesedett állat-, kivált madárscsontok csaknem minden sírban a csontváz körül, majd a töltésközpontban találtak*” (LIPP 1884, 14).

¹³² A Hévízre vezető út túloldalán feltárt késő római temetőt csak 374-ig használták (SÁGI 1981), tehát egy csaknem két évszázados hiátus van a két temető között.

¹³³ Kiss 1997, 141; BAKAY-KALICZ-SÁGI 1966.

¹³⁴ LIPP 1884, 9.

¹³⁵ DORNYAY 1941, 32–35.

¹³⁶ HAMPEL 1905, II, 700–702, III, Taf. 443; KUZSINSZKY 1920, 107–109.

¹³⁷ KUZSINSZKY 1920, 146. ábra 6; MÜLLER 2007, 3. kép 8.

¹³⁸ KUZSINSZKY 1920, 146. ábra 10; MÜLLER 2007, 3. kép 7.

¹³⁹ Balatongyörökön a Kövesmezőn felszíni leletként került elő (MÜLLER 2000b, 33–34) egy szinte pontos mása a mi darabunknak. Ugyanilyen formájú csak lényegesen kisebb csat került elő a D-i erőd fal előtti temető 1976/20. sírjában (STRAUB 2002, 212, 8. kép 20/2). Egyszerűbb változatai, amelyek verete nem ilyen profilált, de ugyanígy félkörökkel díszített, a D-i erőd kapu előtti 1999/21. sír és a Pusztaszentegyházi dűlőben az 1999/72. sír csatja (MÜLLER 2010, Taf. 84, 1; MÜLLER 2014, Taf. 14, 3).

¹⁴⁰ HAMPEL 1905, III, Taf. 443, 7.

¹⁴¹ KUZSINSZKY 1920, 148. ábra 1.

¹⁴² MÜLLER 2007, 25–27.

7. kép. 1–4: Keszthely-Dobogó; 5–8: Gyenesdiás, dőngelegi temető; 9: Kéthely-Melegoldal-i temető. Különböző léptékek; 10: a Keszthely kultúra temetői. (1: zárt kör: korai szakasz; 2: nyitott kör: késői szakasz. 1: Keszthely-Fenekpuszta, Lipp-féle temető; 2: Keszthely-Fenekpuszta, Csák-féle temető; 3: Keszthely-Fenekpuszta, ókeresztény bazilika; 4: Keszthely-Fenekpuszta, horreumi temető; 5: Keszthely-Fenekpuszta, déli erődfal előtti temető; 6: Keszthely-Fenéki úti temető; 7: Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi dűlői temető; 8: Szigliget; 9: Keszthely-dobogói temető; 10: Gyenesdiás, dőngelegi temető; 11: Kéthely-Melegoldal-i temető)

Fig. 7. 1–4: Keszthely-Dobogó; 5–8: Gyenesdiás, Dőngeleg cemetery; 9: Kéthely-Melegoldal cemetery. Various scales; 10: cemeteries of the Keszthely culture. (1: zárt kör: early phase; 2: nyitott kör: late phase. 1: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery excavated by Vilmos Lipp; 2: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery excavated by Árpád Csák; 3: Keszthely-Fenekpuszta, early Christian basilica; 4: Keszthely-Fenekpuszta, horreum cemetery; 5: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery by the southern fort wall; 6: Keszthely-Fenéki Road cemetery; 7: Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő cemetery; 8: Szigliget; 9: Keszthely-Dobogó cemetery; 10: Gyenesdiás, Dőngeleg cemetery; 11: Kéthely-Melegoldal cemetery)

és az első 27 sír rövid leírása jelent meg.¹⁴³ Ez alapján a temetkezések döntő többsége a Keszthely-kultúra késői időszakára – 7. század második felére, a 9. század elejére – keltezhető. A sírok Ny/DNy–K/ÉK tájolásúak, a gödrök alján nem volt kőpakolás. A feltárt terület É-i szélén azonban két korai temetkezés került elő. A 3. sírban egy soktagú övgarnitúra volt, ezüstből préselt álcasos veretekkel (7. kép 9). Ez a típus a 6. század második és a 7. század első felére keltezhető.¹⁴⁴ A 13. sírban ezüstlemezből préselt, gömbcsüngős függőpár volt, amit a 7. század első negyedére-felére keltezhetünk.¹⁴⁵ Ennek a keltezésnek nem mondanak ellent a sírban talált szemesgyöngyök.¹⁴⁶ Az átmenetet a 24. sír jelenti,¹⁴⁷ amelyben kis méretű, ezüst kosaras függőpár¹⁴⁸ és rövid, hasított szárú ezüst stílustű is volt. A kis sírszám ellenére feltételezhető, hogy előzmények hiányában 568 után egy bevándorolt keresztény¹⁴⁹ közösség nyitotta meg a temetőt, és folyamatosan használta legalább a 8. századig.

A korai Keszthely-kultúra leleteit tehát eddig 11 temetőből ismerjük (7. kép 10).¹⁵⁰ Ebből 7 a fe-

nékpusztai erőd területén vagy környékén helyezkedik el, és a 6. század utolsó – a 7. század első harmadára-felére keltezhető. Ezzel egyidős a szigligeti lelet is. Legalább három távolabbi temető használata nem szakadt meg 630 után, hanem minden valószínűség szerint az avar kor végéig temetkeztek beléjük. Ez önmagában is indokolja a korai Keszthely-kultúra fogalmának használatát, mert ezeknek a lelőhelyeknek a használata csaknem két és fél évszázadon át folyamatos, így nehéz lenne a temetőknek csak egy részét a Keszthely-kultúrához tartozónak tartani.

Mint említettem, a korai fázis meghatározásához nem elég csak a korábban idetartozónak vélt tárgyakat, a kosaras függőket, a stílustűket és a korongfibulákat,¹⁵¹ hanem ennek a 11 lelőhelynek a teljes anyagát kell figyelembe venni. Bálint Csanád is joggal állapította meg, hogy a Kovrig által használt elnevezés, „a kosárákás függők népe” mára idejétmúlt.¹⁵² A teljes anyag figyelembevételével derül ki, hogy a kosaras függők, a stílustűk és a korongfibulák használatán túl, sem a rítus, sem a tárgyi anyag tekintetében nem teljesen egységesek ezek a temetők. Ez pedig önmagában cáfolja, hogy ezekbe a temetőkbe kizárólag a tovább élő, késő antik népesség temetkezett volna, hiszen akkor sokkal egységesebbnek kellene lennie az anyagi kultúrának. Ez a számbavétel tudja igazolni, hogy a Keszthely környéki temetők leleteinek összetétele lényegesen eltér a többi dunántúli korai avar „körzet”¹⁵³ anyagától. A következőkben hasonlítsuk össze a 11 lelőhely válogatott temetkezési rítusait, tárgyait és díszítési motívumait. Kihagytuk az összehasonlításból azoknak a tárgyaknak egy részét, amelyek csak egyetlen lelőhelyről ismertek: a horreumi temetőből a hajhálót díszítő aranycsövecskéket, az

¹⁴³ KÖLTŐ 1991.

¹⁴⁴ Samu–DAIM 2018, 222–224, Abb. 13. A IV. típus 5a-ba tartozik.

¹⁴⁵ KISS A. 1996, 193. Vida szerint a kora avar kor leggyakoribb függő típusa a késő antik előzményekre visszavezethető öntött gömbcsüngős függők nyomán készültek (VIDA 2018, 46–47).

¹⁴⁶ A két korai sír közül csak az egyikbe temettek nőt. Így előfordulhatott, hogy éppen ez a női sír nem tartalmazott sem kosaras függőt, sem stílustűt. Ettől függetlenül az egész temetőt a Keszthely-kultúra lelőhelyének kell tekinteni.

¹⁴⁷ KÖLTŐ 1991, 174, 7. tábla.

¹⁴⁸ S. PERÉMI 2000, 42 és I. táblázat I/b típus. Áttört kosár, az eleje kúpos, a 7. század közepén megnyitott temető korai szakasza jellemző.

¹⁴⁹ Kerámia melléklet egyetlen gyermeksírban volt, állati csont nem került elő (KÖLTŐ 1991, 171).

¹⁵⁰ A páhoki (hévízi) temetőt is ide szokás sorolni, de a Magyar Nemzeti Múzeumban páhokiként beletárolt kora avar kori leletek kivétel nélkül a fenékpusztai ásatás során kerültek elő (MÜLLER 2012). A többi Keszthely-kultúrák temetőiből csak a késői fázis leleteit ismerjük, de ezek területén nem folyt szakszerű feltárás, ezért elképzelhető, hogy némelyiknek van egy kisebb sírszámú, a korai fázisba tartozó része is.

¹⁵¹ Szokás még ide sorolni a kígyófejes karpereceket, de ezek egyetlen hiteles korai sírból nem ismertek. A Lipp által fenékként közölt darabok pedig a páhoki (hévízi) temetőből származnak (MÜLLER 2012).

¹⁵² BÁLINT 2019, 55.

¹⁵³ Legutóbbi felosztás: BÁLINT 2019, 48–64.

aranybullát, a bizánci félhold alakú csüngős függőt és a gallérdísz, a sas- és S-fibulákat; a D-i erődfal előtti temetőből a fonott, kereszt alakú fibulát, a fátyoltűket, a balta alakú fejben végződő tűket, a korábbi kengyelfibulát; a Fenéki úti temetőből a cloisonné csüngőket, az aranygyöngyöket, az éremlenyomatokat, a kettős, díszfüggő vereteket, a brokát aranyszálait, a pajzs alakú csatörögzőt és a koporsóvasalásokat; a Pusztaszentegyházi dűlői temetőből: az „A” sír övgarnitúráját, piramisveretét és pohár peremveretét, illetve a nagy, kerek veretű, germán vascsatot; a dobogói temetőből a koporsószegeket és a háromtollú nyílhegyeket.¹⁵⁴

Áttekintve az összehasonlító táblázatot szembevetve, hogy mennyire nem egységes a 11 temető anyagi kultúrája. Ez még akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy a tizenegyből csak hat temető lett szakszerűen feltárva és ebből kettő sírjainak többségét kirabolták, egyikből pedig mindössze két sír keltezhető a korai Keszthely-kultúra időszakára. A kőpakolás csak három temetőre jellemző, a Dobogón csak néhányszor fordult elő. Kamrasírba csak a leggazdagabb germánokat temették. A legjellemzőbb női viseleti tárgyak, a kosaras függő, a ruhatű és a korongfibula feltehetően akkor sem került volna elő a Fenéki úti temetőből, ha nem rabolják ki, hisz ide egy germán közösség temette a halottait. Kosaras függő és ruhatű feltehetően volt a bazilika sírjaiban, mint ahogy a kéthelyi temetőben is,¹⁵⁵ de a korongos fibula nemcsak a szigligeti, a diási és a kéthelyi anyagból, de a Pusztaszentegyházi dűlői temetőből is hiányzik. Allah-típusú aranyfüggő csak a horreumnál került elő, a többi arany és ezüst kosaras függő áttört kosarú. A zártkosaras, lemezes függők egy kivétellel a D-i erődfal előtti temetőből származnak, méghozzá döntően az 568 elé keltezhető késő antik temetőrészben, a pusztaszentegyházai egyetlen példány (2000/159 sír) pedig feltehetően egy régi, már páratlan darabként, egy zártkosaras, öntött függő párjaként került a földbe.¹⁵⁶ Egy vagy két részből álló, öntött kosaras függő a Lipp-féle temetőben is volt, de ez a típus alkotja a D-i erődfal előtti és a Pusztaszentegyházi dűlői temető kosárkás függőinek döntő többségét. A keresztbe bordázott darabok csak innen ismertek, ezeket biztosan a helyi bronzművesek készítették.¹⁵⁷ Az öntött gömb-

csüngős függőkből Dobogón és a Pusztaszentegyházi dűlőből csak egy-egy példányt ismerünk, a D-i erődfal előtti temetőből ötöt. Feltehető, hogy ezeket is helyben gyártották.¹⁵⁸ A ruhatűk közül a vastűk és az *astragalos* díszítés használata általánosnak mondható, de az egyszerű, négyzetesen megvastagodó szárú tűk csak a horreumi, a D-i erődfal előtti és a dobogói temetőből, az ugyanilyen, de a kelet-mediterrán területről származó, kőberakással díszített változat csak a horreumi és a pusztaszentegyházi, míg az ugyancsak kelet-mediterrán eredetű madárfejú tűk csak a D-i erődfal előtti és a diási temetőből kerültek elő.¹⁵⁹ Meglepő, hogy korongfibula sem a diási, sem a pusztaszentegyházi anyagban nem található, mint ahogy a D-i erődfal előtt is csak egy öntött, poncolt díszű és áttört szvasztika mintás korongfibula volt. Meg kell említeni a Lipp-féle és a dobogói temető egy-egy különleges germán korongfibuláját is. Az antik eredetű állatfibulák megtalálhatók a Csák-féle, a horreumi és a Pusztaszentegyházi dűlői temetőben, de nem ismerjük őket sem a dobogói sem a D-i erődfal előtti temetőből. A D-i erődfal előtti temető bronz, aláhajtott lábú fibulájának párhuzamait a Kárpát-medencéből is ismerjük,¹⁶⁰ de a Pusztaszentegyházi dűlői három széles kengyelű és lábú, ezüstlemezzel díszített, a Dél-Balkánról származó vasfibula az avar birodalom területéről eddig csak innen ismert. Vaskarperet ugyan csak öt lelőhelyről ismerünk, de használata általánosnak mondható, hiszen még a gazdag horreumi temetőben is előkerült. A férfisírok legjellemzőbb viseleti tárgya a veretes öv volt. Több típusból is csak egy-egy példány került elő eddig: egyedülálló a Kárpát-medencében a hagymafejes garnitúra, amely bizánci készítmény, csak a Lipp-féle temetőből került elő a Keszthely-Fenekpuszta-típusú szíjvég,¹⁶¹ és csak egy-egy lelőhelyről ismert a Főnlak-típusú garnitúra, a rekeszdíszes, vas övveret, a tausírozott garnitúra, a Pápa-Úrdomb-típusú tarsolyzáró és a Yassi Ada-típusú csat. Martinovka-díszítés több garnitúrán is felismerhető, álcsatos és itáliai (kelet-alpi) garnitúrák két-két temetőben is voltak, a hiányos vagy nehezen meghatározható garnitúrákat a soktagú, préselt övgarnitúrák közé soroltuk. Csontfésűket hat lelőhelyről ismerünk. A hosszabb, egyoldalas fésűk az előkelő germán sírok-

¹⁵⁴ A korai Keszthely-kultúra temetőiből nem ismertek az avar fegyverek, valószínűsíthető, hogy a háromtollú nyílhegyek a temető fiatalabb szakaszából származnak.

¹⁵⁵ A temető késő Keszthely-kultúrák részében több hasított szárú tű került elő.

¹⁵⁶ MÜLLER 2014, Taf. 29, 1–2.

¹⁵⁷ MÜLLER 2010, 193; VIDA 2012, 73.

¹⁵⁸ VIDA 2018, 46.

¹⁵⁹ A Csák-féle temető madárfejú tüje más jellegű, germán gyártmány.

¹⁶⁰ VIDA 2009, 251–253, Fig. 9.

¹⁶¹ Párhuzamai a Dunakanyarban és Tolna megyében kerültek elő (NAGY M. 2002, 163, elterjedési térkép; BÁLINT 2019, Fig. 22, 4).

ban voltak, a késő római korban is kedvelt, kétoldalas darabok a köznépi sírokat tartalmazó temetőkben kerültek elő. A két vasolló egyoldalas fésű mellett volt. A fegyverek germán típusok, és viszonylag ritkák. Avar fegyverek, mint az egyélű kard, a reflexíj vagy a páncéltörő kopja nem kerültek elő. *Spatha* csak két sírban volt,¹⁶² *sax* csak egy temetőből ismert,¹⁶³ köpűs nyílhegy három helyen is előkerült, a dobogói balták származhatnak késői sírokból is. Egy-egy viseleti tárgyfajta meglepte két temetőben még nem jelenti azt, hogy a viseletük is teljesen azonos volt. A horreumi temetőben két sírban (5. és 9.), a Pusztaszentegyházi dűlőben csak egy sírban (1999/10) került elő együtt ruhatű és fibula. A horreumi temetőben a női és a leánysírok 30%-ában volt tű és 45%-ában fibula. A Pusztaszentegyházi dűlőben viszont a női és leány sírok 42,4%-ában volt tű, és mindössze 12,1%-uk tartalmazott fibulát. A különbség talán a két közösség társadalmi helyzetéből adódott.

A díszítések sem egységesek. A poncolt pontkör díszítést ugyan öt helyről is ismerjük, de csak a Csák-féle temetőben tekinthető jellemzőnek, ahol az alig tucatnyi sírból legalább háromban előfordult.¹⁶⁴ A horreumi temetőben a gúlacsüngős függőn (18. sír) fordul elő. A D-i erődfal előtti temetőben a két pont-körös díszű szvasztika fibulán¹⁶⁵ a pont-kör együtt fordul elő a félkör alakú poncolt díszekkel, és éppen ezek kelteznek őket a kora avar korra,¹⁶⁶ egy karperecen¹⁶⁷ pedig alig ismerhető fel a motívum. A dobogói temető-

ből csak a Pápa-Úrdomb-típusú csaton és szíjvégen, a Fenéki úti temetőben csak egy aranyozott bronz, pajzs alakú csatörögző vereten fordul elő.¹⁶⁸ A germán tárgyakon gyakori félkör alakú poncolást megtaláljuk a Pusztaszentegyházi dűlői „A” sír övgarnitúráján, egy bronz övvereten és egy bronzcsaton,¹⁶⁹ a D-i erődfal előtti temető egyik karperecén¹⁷⁰ és öntött övveretein,¹⁷¹ továbbá a diási germán csaton és párhuzamain.¹⁷² A fogazott díszítés a kora avar kor jellegzetes díszítésmódja,¹⁷³ amely csak elvétve fordul elő a korai Keszthely-kultúra anyagában. A Lipp-féle temető egyik gyűrűjén,¹⁷⁴ a Csák-féle temetőben és a dobogói temetőben a helyi készítésűnek tartható, császár *apotheosist* ábrázoló korongfibulák peremén, a horreumi temetőben a 16. sír övgarnitúrájának ezüstcsatján és a 17. sírban az ezüst lőfibula testén,¹⁷⁵ a pusztaszentegyházi temetőben az egyik övgarnitúra szíjvégein¹⁷⁶ figyelhető meg.

A korai Keszthely-kultúra sírleletei tehát nagyon széles spektrumot ölelnek fel, és egyaránt tartalmazzák a társadalom csúcsán lévő elit és a köznép ékszereit, viseleti tárgyait. Az egyszerű, többnyire bronzból öntött, gúlacsüngős, gömbcsüngős és poliéder végű függők előzményei a provincia késő császárkori emlékegyanyagában megtalálhatók, a kora avar kori példányokat panonniai, talán éppen fenékpusztai műhely(ek)ben gyártották. Mint ahogy helyi készítmények lehetnek a vasból készült ruhatűk és karperecek is. Ugyancsak késő antik előzményei vannak a kosaras függőknek, az állatfibuláknak, amelyek, akár csak a korongfibulák, a négyyszögletesen megvastagodó szárú ruhatűk és az itáliai (kelet-alpi) övgarnitúrák Pannonián kívül, főleg a nyugat-mediterrán területeken terjedtek el. Egyes vélemények szerint ezek annak bizonyítékai, hogy a Dunántúl még a korai avar korban is a késő antik kultúrkör része volt, és a tárgyakat a helyben tovább élő késő antik népesség viselte.¹⁷⁷ Véleményem szerint Fenékpusztai és környéke csak 568-ig lehetett része ennek a kultúrkörnek. A kora avar kori népességen belül a helyben tovább élő késő császárkori lakosság már kisebbséget alkotott, e tárgyak széles körű elterjedése arra utal, hogy ezeket a bevándorlók is viselték.

¹⁶² A Lipp-féle temető I. sírjának kardjáról feltételeztem, hogy germán *spatha* lehetett (MÜLLER 2010, 227–228). A tárgy irodalmát lásd CSIKY 2015, 169–170, aki az avar fegyverek közé sorolta (E.I.B./2.a típus).

¹⁶³ A Pusztaszentegyházi dűlőből két különböző típus került elő (MÜLLER 2014, 153).

¹⁶⁴ Fettich N. 1951-es munkájának 31. tábláján szereplő tárgyak egy része bizonyosan, vagy nagy valószínűséggel késő római kori (FETTICH 1951, XXXI. t. 4, 7, 9).

¹⁶⁵ VIDA 2018, 171–172 megemlíti még a Pusztaszentegyházi dűlő „B” sírjában talált szvasztika fibulát, de azt nem pontkör, hanem csak kis sűrűn beütögetett körök díszítik, és akár csak a 2000/100 sírban talált díszítetlen, ezüstözött példány (MÜLLER 2014, 120, Fig. 16), tarsolyból került elő, tehát talizmánként őrzött római kori darabokról lehet szó. A „B” sírba egyébként egy férfit temettek.

¹⁶⁶ Vida részletesen foglalkozik a pont-kör díszítéssel és a szvasztika fibulákkal (VIDA 2018, 171–172). Az így díszített tárgyakról feltételezi, hogy vagy „romanizált közösségek átvették és saját viseletükbe illesztették a Meroving kultúrájú germán közösségek által használt tárgyakat ... vagy romanizált környezetbe illeszkedő, akkulturálódott germánokat jelez” ez az anyag. Korábbi elképzeléseimmel ellentétben most úgy vélem, hogy ennek a motívumnak nincs etnikai és kulturális jelentősége (KONCZ-ÓDOR 2016), és csak az egyik fenékpusztai közösség körében volt igazán kedvelt.

¹⁶⁷ MÜLLER 2010, Taf. 41, 3, 1967/94. sír.

¹⁶⁸ HEINRICH-TAMÁSKA-HORVÁTH-BENDŐ 2018, Fig. 14, 2. sír.

¹⁶⁹ MÜLLER 2014, Taf. 1, 7; 14, 3.

¹⁷⁰ 1966/68. sír (MÜLLER 2010, Taf. 39, 27).

¹⁷¹ 1999/27. sír (MÜLLER 2010, Taf. 84, 12–13).

¹⁷² MÜLLER 2007, 3. kép 7.

¹⁷³ HEINRICH-TAMÁSKA 2006a.

¹⁷⁴ LIPP 1886, II. t. 6.

¹⁷⁵ BARKÓCZI 1968, Pl. LXV, 9 és LXVI, 2.

¹⁷⁶ MÜLLER 2014, Taf. 15, 5–8.

¹⁷⁷ BIERBRAUER 2004, 75, 78; VIDA 2009, 239–245, 253–255.

Ez azt is jelenti, hogy 568 után a kelet-alpi, dalmáciai területekről is érkeztek bevándorlók, akik feltehetően a szlávok elől menekültek a jobb megélhetést kínáló avarokhoz,¹⁷⁸ akik a szállásterületük szélén elhelyezkedő, stratégiaileg fontos fenékpusztai erődben és környékén telepítették le őket.

A leletek között vannak a Balkánhoz és a kelet-mediterrán területhez kötődő tárgyak, mint például a négyszögletes szárú, kövekkel díszített, és a madárfejú ruhatúk, az aláhajtott lábú fibulák, a Yassi Ada-típusú csat,¹⁷⁹ a csillagcsüngős függő, a hagymafejes övgarnitúra, amelyek a kagán kezdeményezésére¹⁸⁰ a Balkánról, a bizánci birodalom területéről behurcolt vagy betelepített közösségekkel kerültek ide. Ezek vezető rétege a kora bizánci ötvösművészet olyan remekeit vitték magukkal a sírba, mint a gránáttal díszített gallérdísz, a félhold csüngőjű és az Allach-típusú, arany kosaras függőt, az igazgyönggyel és gránáttal díszített, „BONOSA” feliratú ruhatút, és az ugyancsak igazgyönggyel és gránáttal díszített, hegyikristályos korongfibulát, vagy az architektónikus aranygyűrűt.¹⁸¹

A germánokhoz köthető leletek többségét az elit és kísérete által viselt ékszerek, fegyverek, viseleti tárgyak képezik. Ide sorolhatók a bazilika 3. sírjában maradt mellékletek, a Fenéki úti temető 2. sírjából a cloisonné csüngők, az aranygyöngyök, az éremleenyomatok, a Pusztaszentegyházi dűlő „A” sírjából az elvitt díszes *spatha*, az aranycsat és szíjvég és a pohár peremveret, valamint a mindhárom helyről előkerült, díszes, egyoldalú csontfésűk. Meg kell még említenünk az erőd területéről ismert, különleges, germán leleteket is.¹⁸² E tárgyak viselői valószínűleg kisebb csoportokban és különböző germán genszekből érkezett katonák lehettek,¹⁸³ akik abban a reményben csatlakoztak az avarokhoz, hogy a hadjárataikban való részvételért a hadisarcból is részesülnek. A rablások ellenére is gazdag leletek arra utalnak, hogy reményeik teljesültek. A horreumi temetőből is kerültek elő germán fibulák, amelyeket egyesével, a mellkason viseltek, ezért felmerült, hogy a késő antik népesség vette át ezeket, az eredetileg a germánokhoz köthető tárgyakat.¹⁸⁴ A sírleletek alapján feltételezhető, hogy a

germán elit vezető szerepet játszhatott a fenékpusztai közösségek életében, és az alájuk tartozók között megtalálhatók a helyi őslakosok, a máshonnan bevándorolt vagy betelepített családok is. Ugyanakkor az akkulturáció következtében a különböző eredetű tárgyak és helyi utánzataik nemcsak az egyes temetőkben, de egy-egy síron belül is együtt fordulnak elő.

A korai Keszthely-kultúra kezdetét a kutatás általában az 568-as évhez köti. Véleményem szerint a bemutatott 11 temetőből tíz megnyitására csak 568 után kerülhetett sor. Egyedül a D-i erődfal előtti temetőben követhető folyamatosan nyomon a temetkezések a 4. század közepétől a 7. század első harmadáig-feléig.¹⁸⁵ A horreumi temetőről még a közelmúltban is felmerült, hogy már 568 előtt megnyitották. Florin Curta szerint Fenékpusztán az 540-es években a Iustinianus kori, al-dunai *limes* építkezésekhez és a bizánci-langobárd szövetséghez kapcsolódóan kerülhetett sor bizánci missziós tevékenységre, sőt egy bizánci püspökség alapítására.¹⁸⁶ Nehezen képzelhető el, hogy ez az előkelő közösség 566-ban, amikor II. Iustinus felmondta a szövetséget a langobárdokkal,¹⁸⁷ Fenékpusztán maradhatott volna. Volker Bierbrauer a római kontinuitás híveként szintén úgy vélte, hogy a horreumi temetőt 568 előtt nyitották meg.¹⁸⁸ Vida Tivadar szerint is a helyben tovább élő késő antik népesség vezetői temetkeztek a horreum mellé, és az 5., 8., 9. és 30. sír 568 előttre, a 6. század közepe körüli időre keltezhető.¹⁸⁹ Ha ez így lenne, és nem az 568 után bevándoroltak temetkeztek ide, mivel magyarázható, hogy alig egy-két évtizeddel az avar honfoglalás előtt a helyi elit így meggazdagodott, és a horreum mellé kezdett temetkezni? Egyébként a sírokban található bizánci készítmények egy része valóban készülhetett 568 előtt, de a félhold alakú csüngős függő javított, a „BONOSA” tű és a hegyi kristályos fibula igazgyöngyei és ékkövei hiányosak, az architektónikus gyűrű nagyon kopott, tehát valószínű, hogy csak több évtizeddel a készítésük után kerültek a földbe. Ezt erősíti meg, hogy az 5. és a 30. sírgyöngysorai a kora avar korra keltezhetőek.¹⁹⁰

hanem a koponya körül talált aranycsövecskék az antik elit által viselt hajhálóra utalnak.

¹⁷⁸ KISS 1992, 246–247; KISS 2008, 266.

¹⁷⁹ VIDA 2009, 253–255.

¹⁸⁰ POHL 1988, 112; POHL 2018, 110–111; KONCZ 2015, 333.

¹⁸¹ BARKÓCZI 1968; VIDA 2011.

¹⁸² Mindenekelőtt egy fejben végződő tűt és egy sisakdísz verőtvét (MÜLLER 2008, 234–237).

¹⁸³ DAIM 2000, 470; KISS 2008, 266.

¹⁸⁴ VIDA 2011, 415. Kétségtelen, hogy a 17. sírban az S-fibulán kívül nemcsak a fogazott díszű lőfibula volt a mellkason,

¹⁸⁵ Az erőd felépülését követően a D-i erődfal teljes hosszában temetkeztek. Az 5. század közepe tájától már csak a D-i erődkaputól Ny-ra eső területet használták (MÜLLER 2010, 242–245).

¹⁸⁶ CURTA 2002, 57–59; CURTA 2005, 189–191.

¹⁸⁷ BÓNA et al. 1993, 110.

¹⁸⁸ BIERBRAUER 2004, 73–75.

¹⁸⁹ VIDA 2011, 414.

¹⁹⁰ PÁSZTOR 2011, 438–439, 441; MÜLLER 2016, 272, 10. jegyzet.

Újabbban a 6. sírt is 568 előttinek tartotta,¹⁹¹ de ez is bizonyosan kora avar kori.¹⁹² Nem látok okot arra, hogy a horreumi temető megnyitását 568-nál korábbra keltezzük, és az ide temetettekben ne az avar kagán hozzájárulásával betelepítettek vezetőit lássuk.

Ha a Keszthely-kultúrát a hagyományos tárgyak alapján kívánjuk meghatározni, igazat kell adni Volker Bierbrauernak, hogy a Keszthely-kultúra korai szakasza 568 előtt kezdődött,¹⁹³ hiszen a ruhatüket és a kosaras függőket a D-i erődkapu előtti temetőben a kora avar kor előtti temetkezésekben is megtaláltuk. De ha a teljes leletanyagot vesszük figyelembe, nyilvánvalóvá válik, hogy a Keszthely környéki kora avar kori, a 6. század utolsó harmadára és a 7. század első harmadára-felére keltezhető temetők lényegesen eltérnek a többi dunántúli, hasonló korú temető jellemzőitől. Mindenekelőtt nézzük meg, hogy melyek azok a tárgyak, amelyek eddig csak itt kerültek elő. Az antik és bizánci ötvösműhelyek termékei közül ide sorolhatók a hajhálókát díszítő vékony aranycsövecskék, az ékkővel díszített arany gallérdísz, a négyszögletes fejű, ékkővel díszített ruhatű,¹⁹⁴ az igazgyönggyel és gránáttal díszített, hegyikristályos korongfibula, a bronzból öntött hagymafejes övgarnitúra, a Balkánról származó aláhajtott lábú, széles kengyelű, ezüstlemezzel díszített vasfibulák. Feltehetően helyi műhelyben készültek a keresztbe bordázott kosárcájú, öntött bronzfüggők, a pont-körrel és félkör alakú ponccal díszített, szvasztika alakú korongfibulák. Meroving műhelyek termékei az arany cloisonné csüngők, a filigránnal díszített aranygyöngyök, az aranylemezes éremleNyomatok, a Pusztaszentegyházi dűlői „A” sír arany övgarnitúrája és aranyozott ezüst pohár peremverete, az aranyozott ezüst madárfej-koszorús fibula (*Tierwirbelfibel*), az egyszerű, fonott keresztmintás lemezfibula és az erődben talált táncoló fegyvereseket (*Waffentänzer*) ábrázoló verőtő.

Legalább ilyen hosszú azoknak a tárgyaknak a listája, amelyek az antik és Meroving tradíciókat mutató tárgyakat tartalmazó dunántúli temetőkben előfordulnak, de a korai Keszthely-kultúra temetőiből eddig nem ismertek: koporsót díszítő

lemezkeresztek,¹⁹⁵ tausirozott díszű, összecsukható székek (*sella plicatilis*),¹⁹⁶ lemezcsüngős nyakékek,¹⁹⁷ amulettkapszulák,¹⁹⁸ poncolt és szalagfonatos díszfüggők,¹⁹⁹ szűrőkanalak,²⁰⁰ bárdkések (*Hackmesser*),²⁰¹ lábszárszij garnitúrák (*Wadenbindengarnitur*),²⁰² csengők, kis harangok,²⁰³ de nem került elő eddig pajzsdudor²⁰⁴ vagy lándzsa sem.

Fenékpusztai és környéke kora avar kori népessége keresztény volt. A sírok temetkezési rítusa mellett az ókeresztény bazilika használata is bizonyítja ezt. A bazilika feltárása nem szolgáltatott egyértelmű adatokat a háromhajós, háromapszisos épület építési idejére vonatkozóan, de az alaprajz analógiái és a két oldalhajóban feltárt sírok megmaradt leletei alapján feltételeztem, hogy erre 568 után került sor.²⁰⁵ A 25. épület volt az erődbelső legnagyobb, reprezentációs célokat is szolgáló épülete. Az újabb kutatások alapján három építési periódusa volt, és a harmadikra a 6. század folyamán,²⁰⁶ talán már 568 után került sor. Különlegességnek számít az itt talált I. Iustinianus és II. Iustinus ólompecsét.²⁰⁷ Bár a korai Keszthely-kultúra vegyes összetételű, a keresztény világgal is kapcsolatokat ápoló népessége az avar birodalom része volt, és ez a keresztény közösség a kagán jóváhagyásával jöhetett létre, a korai Keszthely-kultúra bemutatott temetőiben az avarok etnikailag nem voltak jelen. A mellék-

¹⁹⁵ GARAM 2016; VIDA 2018, 20. térkép. Ez azért is érdekes, mert a négy lelőhelyből három a Keszthely-kultúra területének a közelében helyezkedik el (Káptalantót, Kékkút, Zamárdi).

¹⁹⁶ VIDA 2018, 183–184, és 24. térkép.

¹⁹⁷ GARAM 2001, 45–46.

¹⁹⁸ VIDA 2018, 176, 4.2. térkép.

¹⁹⁹ VIDA 2018, 161–168, 3.1–3.2. térkép. A Fenéki úti 2. sírban talált kettős, szegecselt aranylemezek egy egészen más típusú, már a langobárdok által is használt típust képviselnek.

²⁰⁰ LŐRINCZY-STRAUB 2005; VIDA 2018, 178–179, 22. térkép.

²⁰¹ VIDA 2018, 179–180.

²⁰² VIDA 1996, 118–121. VIDA a bazilikában előkerült tarsolyzáró csatot és szíjvéget tévesen lábszárszij veretnek vélte: VIDA 2018, 252 (MÜLLER 2019b, 358).

²⁰³ VIDA 2018, 178. A dobogói temetőből ismert egy bronz és egy vascső, amelyek lelőköörülményeiről közelebbit nem tudunk (KISS 1997, 140, 7. tábla 8).

²⁰⁴ A Pusztaszentegyházi dűlőben a „B” sír tarsolyában volt egy díszes szegecs, amely eredetileg egy pajzsot vagy sax hüvelyt díszített (MÜLLER 2014, 149).

²⁰⁵ MÜLLER 1987, 113–114. HEINRICH-TAMÁSKA 2010, 101–112. tágabb határok között a 6. század második felére keltezte a bazilika átépítését.

²⁰⁶ HEINRICH-TAMÁSKA-PRIEN 2018, 140–141. Az épület a korai Keszthely-kultúra időszakával megegyezően a 7. század első feléig maradt használatban.

²⁰⁷ HEINRICH-TAMÁSKA-PRIEN 2019, 55, 58, 8–9. Lelelőköörülményeit nem közölték, de császárportréval nyilvánvalóan nagy értéket, feltehetően pénzt hitelesítettek. E két fontos tárgyat akár a balkáni hadjáratok egyike során is megszerezhetette egy helyi vezető.

¹⁹¹ VIDA 2018, 103.

¹⁹² A fő érve, hogy a 6. sír gyöngysora késő antik jellegű, és nincsenek benne kora avar kori gyöngyök. Pásztor szerint a bizánci, poncolt aranygyöngy 600 körül készült, és a gyöngysor a 6. század utolsó harmadára keltezhető (PÁSZTOR 2011, 439–440).

¹⁹³ BIERBRAUER 2004, 75.

¹⁹⁴ Egyszerűbb változata – ékkő helyett üvegbetéttel – a Pusztaszentegyházi dűlőben került elő.

letek közül éppúgy hiányoznak a jellegzetes avar fegyverek²⁰⁸ és tárgyak,²⁰⁹ mint a lovas temetkezés.²¹⁰

A 7. század második harmadától-közepétől kezdődött egy átmeneti időszak, amikor a fenékpusztai erőd elpusztítását követően a gazdag elit eltűnt. A korai Keszthely-kultúra népessége avar katonai felügyelet alá került,²¹¹ az erőd életben maradt köznépi tagjait feltehetően áttelepítették a mai Keszthely területére, és megnyitották a városi- vagy sörházkeri temetőt, amelybe térben elkülönülve együtt temetkeztek a keresztények és a pogány avarok.²¹² Az elit eltűnésével a relatív függetlenséget elveszítették, a keresztény Európával fenntartott kapcsolatok is meggyengültek.²¹³ De a keresztény vallásnak köszönhetően²¹⁴ ez a vegyes összetételű közösség megtudta tartani különállását, és nem olvadt be az avarságba. Az általuk előállított kézműipari és agrártermékekre²¹⁵ az avarság továbbra is igényt tartott, és ha a korábbi gazdagság meg is szűnt, de egy-egy aranytárgy és az ezüst kosaras függők sora arra utalnak, hogy a Keszthely-kultúra

népessége nem szegényedett el teljesen. Saját bronzipara révén el tudta készíteni a különleges viselethez szükséges tárgyakat, a speciális ékszereket. A kultúra népessége végleg elszigetelődött a 7. század utolsó harmadától, amikor a közép avar időszakban a birodalom nyugat felé terjeszkedett, és a Keszthely-kultúra a peremről a birodalom belsejébe került. Ebben az átmeneti időszakban – pl. a 7. század közepén megnyitott Lesencetomaj-Piroskereszt-i temetőben – még megtaláljuk a kis méretű, áttört kosárkás függőket, a viszonylag rövid madárfejen vagy karikában végződő ruhatűket, az S-alakú díszítetlen madárfibulát.²¹⁶ A kora avar kor sokrétű anyagi műveltsége a 8. század folyamán egységessé vált (griffes-indás avarok). Ugyanez figyelhető meg a Keszthely-kultúra késői fázisában. Minden temetőben általánossá váltak az egyre nagyobb méretű, elől zárt, hátul áttört kosarú függők, amelyek karikáját elől rombusz vagy négyszög alakban ellapították, és kőberakással, granulációval díszítették, az egyre hosszabbá váló ruhatűk, amelyek szára négyágúvá hasított, és poncolt díszítésű, a kőberakást imitáló préselt korongfibulák²¹⁷ és a lemezes, kígyófejes karperecek.²¹⁸ Ezek a tárgyak kizárólag Keszthely körül, a Kéthely-Hévíz-Lsencetomaj háromszög területén fordulnak elő, ezért méltán viselik a késői Keszthely-kultúra elnevezést, és egyértelmű, hogy a korai fázisból alakultak ki.²¹⁹

Összegzés

A korai Keszthely-kultúra meghatározására nem elegendő a korábbi kritériumok – a kosaras függők, a ruhatűk és korongfibulák – figyelembevétele. A fenékpusztai erőd területéről és környékéről hét olyan temetőt ismerünk, amelyeket a 6. század utolsó és a 7. század első harmadában használtak. Ezekkel lehet egyidős a szigligeti lelet és három nagy sírszámú temető, amelyeket ugyancsak a 6. század utolsó harmadában nyitottak meg, de folyamatosan használtak az avar kor végéig. A fenékpusztai temetők közül csak a D-i erődfal előttiben figyelhető meg előzmény, itt a

²⁰⁸ A Lipp-féle temetőből előkerült kétélű kardot Bóna (Bóna 1982–83, 119), Heinrich-Tamáska (HEINRICH-TAMÁSKA 2008, 440) és Csiky (CSIKY 2015, 169, E.I.B/2a típus) K-i eredetűnek határozták meg. Én elképzelhetőnek tartottam, hogy germán *spatháról* van szó (MÜLLER 2010, 227).

²⁰⁹ Ritka kivétel a Pusztaszentgyházi dűlő egyik legkésőbbi sírjából (2000/155) előkerült csont bogozó (MÜLLER 2014, Taf. 27, 8).

²¹⁰ A dobogói temetőben talált lovas sírokról ld. 126. jegyzet. A Fenékpusztán, a Lipp-féle temető leleteként közölt, voltaképp a páhoki (hévízi) temetőből származó zablatöredékből Bóna (Bóna 1982–83, 118) szimbolikus lovas sírra következtetett, amire nem ismerünk példát az avar korból, Heinrich-Tamáska (HEINRICH-TAMÁSKA 2008, 440) pedig tévesen lószerszám mellékletet említ. Lásd még: MÜLLER 2012, 46–48.

²¹¹ MÜLLER 1989, 162–164.

²¹² KOVRIG 1958, 72–74.

²¹³ Az erőd pusztulása utáni kapcsolat fennmaradására utal a bizánci csaták megjelenése a Keszthely-kultúra temetőiben. A Kárpát-medence egyetlen eredeti Korinthosz-típusú csatja Keszthelyen került elő (HAMPEL 1905 I. 300, Fig. 734). A 7. század második harmadától kezdődően bizánci mintára a Keszthely-kultúra bronzipara is gyártott ilyen csatákat (MÜLLER 2020).

²¹⁴ Kétségtelen, hogy a késői sírok leletei között ritkák a keresztény jellegű tárgyak, és a lesencetomaji temetőből ismert három kereszt is vitatott értelmezésű (S. PERÉMI 2012), de egy-egy kerámia vagy pántos favödör feltűnése a mellékletek között még nem bizonyítja, hogy a Keszthely-kultúra népessége pogány volt (MÜLLER 2019, 330–331).

²¹⁵ A fenékpusztai erőd környékén végzett pollenvizsgálatok azt mutatták, hogy a 7. század közepétől a földművelés visszaszorult, és a területen állattartást folytattak (HEINRICH-TAMÁSKA 2008, 436). Elképzelhető, hogy a lakatlan erőd környékét a távolság miatt nem művelték meg, de a késő Keszthely-kultúra nagy sírszámú temetői alapján olyan népsűrűséggel kell számolnunk, amit csak intenzív földműveléssel lehetett eltartani (MÜLLER 2019a, 330–331).

²¹⁶ S. PERÉMI 2008.

²¹⁷ S. PERÉMI 2014.

²¹⁸ Emellett feltűnnek a késő avar kori női ékszerek is, mint az üveggyöngy-csüngős függők, a dinnyemag alakú gyöngyök, a huzalkarperecek stb., de érthető módon nem veszik át a varkocsszorítókat és a boglárpárokat sem.

²¹⁹ A három folyamatosan használt temető mellett kilenc olyan, feltehetően ugyancsak nagy sírszámú temetőről vannak adataink, amelyek a Keszthely-kultúra késő fázisára keltezhetők. Megválaszolatlan a kérdés, hogy kik használták ezeket a temetőket, mert ennyien nem élhettek az erődben.

1. táblázat. A korai Keszthely kultúra egyes temetkezési szokásainak, tárgytypusainak és díszítésmódjainak elterjedése
Table 1. Distribution of certain burial customs, artefact types and ornamental modes of the early Keszthely culture

	A1	A2	B1	B2	B3	B4	B5	B6	B7	B8	C1	C2	C3	C4	C5	C6	D1	D2	D3	D4	D5	D6	D7	E	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	F8	F9	F10	F11	G1	G2	H	I1	I2	I3	I4	J1	J2	J3	K										
1					x	x						x					x			x	x					x			x							x																				
2						x						x				x					x																																			
3	x									x								x																																						
4	x		x			x			x		x	x	x	x			x	x	x		x																																			
5	x			x	x	x	x		x	x	x	x	x			x						x																																		
6		x																																																						
7		x		x	x				x	x	x	x		x							x		x																																	
8						x									x																																									
9	x				x	x	x	x			x		x				x	x	x	x																																				
10						x																																																		
11								x																																																

1: Keszthely-Fenekpuszta, Lipp-féle temető; 2: Keszthely-Fenekpuszta, Csák-féle temető; 3: Keszthely-Fenekpuszta, ókeresztény bazilika; 4: Keszthely-Fenekpuszta, horreumi temető; 5: Keszthely-Fenekpuszta, D-i erőd fal előtti temető; 6: Keszthely, Fenéki úti temető; 7: Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentgyházi dűlői temető; 8: Szigligeti srtelek; 9: Keszthely-dobogói temető; 10: Gyenesdiás, döngelég temető; 11: Kéthely-Melegoldai-i temető. A1: kőpakolás; A2: kamrasír; B1: Allach típusú kosaras függők; B2: zárt kosaras, lemezes függők; B3: zárt kosaras öntött függők; B4: nyitott kosaras függők; B5: öntött gömbesüveg függők; B6: préselt gömbesüveg függők; B7: gúlcüngös függők; B8: poliéder végű függők; C1: vastű; C2: asztrágus díszítésű tű; C3: négyzetesen megvastagított szárú tű; C4: négyzetesen megvastagított szárú tű kőberakással; C5: gömbös fejű tű; C6: madárban végződő tű; D1: korongfibula ókeresztény ábrázolással; D2: préselt korongfibula; D3: kőberakású vagy azt imitáló korongfibula; D4: germán korongfibula; D5: állat alakú fibula; D6: aláhajtott lábú bronzfibula; D7: aláhajtott lábú, széles kengyelű vasfibula; E: vaskarperec; F1: Keszthely típusú szíjvég; F2: hagymafejes garnitúra; F3: Martinovka-díszítés; F4: álcasatos garnitúra; F5: Fónlak típusú garnitúra; F6: soktagú, préselt garnitúra; F7: itáliai (K-alpi) garnitúra; F8: rekeszdíszes vasveretek; F9: taisyozott garnitúra; F10: tarsolyzáró csat és szíjvég; F11: Yassi Ada típusú csat; G1: egyoldalas csontfésű; G2: kétoldalas csontfésű; H: vasolló; I1: *spatha*; I2: sax; I3: kőpús nyílhegy; I4: balta; J1: pont-kör díszítés; J2: félkör alakú poncolás; J3: fogazott díszítés; K: kerámia, favödör

1: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery excavated by Vilmos Lipp; 2: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery excavated by Árpád Csák; 3: Keszthely-Fenekpuszta, early Christian basilica; 4: Keszthely-Fenekpuszta, horreum cemetery; 5: Keszthely-Fenekpuszta, cemetery by the southern fort wall; 6: Keszthely, Fenéki Road cemetery; 7: Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentgyházi-dűlő cemetery; 8: Szigliget grave finds; 9: Gyenesdiás, Döngelég cemetery; 10: Gyenesdiás, Döngelég cemetery; 11: Kéthely-Melegoldai cemetery. A1: stone packing; A2: grave chamber; B1: Allach-type basket earring; B2: annular earring with plate basket pendant; B3: annular earring with cast basket pendant; B4: penannular earring with basket pendant; B5: earring with cast ball pendant; B6: earring with pressed ball pendant; B7: earring with pyramidal pendant; B8: earring with polyhedral terminal; C1: iron pin; C2: pin with astragalus decoration; C3: pin with quadrangular shank and stone inlay; C5: spherical-headed pin; C6: bird-headed pin; D1: disc brooch with Christian iconography; D2: pressed disc brooch; D3: disc brooch with genuine or imitation stone inlay; D4: Germanic disc brooch; D5: animal-shaped brooch; D6: bronze brooch with returned foot; D7: bronze brooch with wide bow and returned foot; E: iron bracelet; F1: Keszthely-type strap-end; F2: onion-headed belt set; F3: Martinovka ornamentation; F4: belt set with pseudo-buckle; F5: Fónlak-type belt set; F6: pressed multi-part belt set; F7: Italian (eastern Alpine) belt set; F8: cloisonné iron mounts; F9: metal-inlaid belt set; F10: purse clasp and strap-end; F11: Yassi Ada-type buckle; G1: single-sided bone comb; G2: double-sided bone comb; H: iron scissors; I1: *spatha*; I2: sax; I3: socketed arrowhead; I4: axe; J1: ring-and-dot motif; J2: semicircular punched motif; J3: Zahnschnitt ornamentation; K: pottery, wooden bucket

4. század közepétől a 7. század első harmadáig-feléig folyamatosan temetkeztek. Ez is megerősíti a feltételezést, hogy az erőd kora avar kori népességének a többségét a bevándoroltak alkották. A temetők nagy száma, és az egyezések mellett fennálló különbségek – a különböző nyugat- és kelet-mediterrán, kora bizánci, balkáni és a germán Meroving-tárgyak (1. táblázat) – alapján a betelepített, bevándorolt közösségek különböző helyekről, és különböző időpontokban jelentek meg. Kelet-alpi, dalmáciai területéről a szlávok elől menekülők, a Balkánról behurcoltak és

betelepültek, germán területről katonai csoportok érkezhettek. A tárgyi anyag több olyan típust tartalmaz, ami a dunántúli, kora avar kori temetőkből nem ismert, illetve olyan típusokat, amelyek ott megvannak, de itt hiányoznak. Ezért ezt a vegyes összetételű, keresztény népességet, amelynek temetőiben az avarok etnikailag nem voltak jelen a Keszthely-kultúra korai fázisának kell nevezni. A 7. század második felétől fokozatosan alakul át a tárgyi anyag, és a 8. századra létrejön a Keszthely-kultúra késői fázisa.

IRODALOM

ALFÖLDI, ANDRÁS

1926 Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien 2. Berlin-Leipzig.

BAKAY KORNÉL–KALICZ NÁNDOR–SÁGI KÁROLY

1966 Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. In: Sági K. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája 1. Budapest.

BÁLINT, CSANÁD

1993 Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Müller-Wille, M.–Schneider, R. (Hrsg.): Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Sigmaringen, 196–273.

2019 The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History. Varia Archaeologica Hungarica 31. Budapest.

BARKÓCZI, LÁSZLÓ

1968 A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenékpuszta. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 20, 275–311.

1971 Das Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz) 18, 179–191.

1994 Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV.–VI. Jahrhundert. Specimina Nova (Pécs) 10, 57–135.

BARKÓCZI, LÁSZLÓ–SALAMON, ÁGNES

1984 Tendenzen der strukturellen und organisatorischen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert. Alba Regia (Székesfehérvár) 21, 147–187.

BENDŐ, ZSOLT–HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA–HORVÁTH, ESZTER

2014 Material- und Herstellungsanalysen der goldenen und vergoldeten Metallfunde aus dem Grab A von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur. In: Müller, R.: Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszta, Ödenkirche-Flur. Castellum Pannonicum Pelsonense 5. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 311–355.

BIERBRAUER, VOLKER

2004 A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5–8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. Archaeologiai Értesítő (Budapest) 129, 67–82.

BLAY, ADRIENN

2018 Überlegungen zur Bedeutung und Gültigkeit des Begriffs „Keszthely-Kultur“. Antaeus (Budapest) 35–36, 167–186.

BOLLÓK, ÁDÁM

2014 Bellerophon and Cricifixion? A brief note on late antique circular box brooches from Pannonia. In: Heinrich-Tamáska, O.–Straub, P. (Hrsg.): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrhunderte am Balaton. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 259–279.

BÓNA, ISTVÁN

1961–62 Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.–7. Jahrhunderts in Westungarn. Alba Regia (Székesfehérvár) 2–3, 49–68.

1970 Avar lovassír Iváncsáról. Archaeologiai Értesítő (Budapest) 97, 243–261.

1971 Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeit Forschung in Ungarn (1945–1969) Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 23, 265–336.

1982–83 A XIX. század nagy avar leletei (Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts) Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv (Szolnok), 81–160.

BÓNA ISTVÁN–CSEH JÁNOS–NAGY MARGIT–TOMKA PÉTER–TÓTH ÁGNES

1993 Hunok – gepidák – langobardok. Szeged.

CURTA, FLORIN

- 2002 Limes and cross: The religious dimension of sixth-century Danube Frontier of the Early-Byzantine Empire. *Starinar* (Beograd) 51, 45–70.
- 2005 Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond the Sixth- and Seventh-Century Danube Frontier. In: Curta, F. (eds): *East Central Europe in the Middle Ages*. Ann Arbor, 181–219.

CSÁK ÁRPÁD

- 1903 Fenék (Mogentiana) és területén az 1899. év folyamán teljesített első archaeológiai ásatásunk eredményeinek ismertetése. *Balatoni Múzeum Egyesület első Évkönyve* (Keszthely), 73–92.

CSALLÁNY, DEZSŐ

- 1956 *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest.

CSIKY, GERGELY

- 2015 *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 32, Leiden–Boston.

DAIM, FALKO

- 2000 Keszthely. RGA² 16. Berlin–New York, 468–474.
- 2002 Pilgeramulette und Frauenschmuck? Zu den Scheibenfibeln der frühen Keszthely-Kultur. *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg) 11, 113–144.
- 2003 Avars and Avar Archaeology: An Introduction. In: Goetz, H.-W.–Jarnut, J.–Pohl, W. (eds): *Regna and Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in The Transformation of the Roman World*. The Transformation of the Roman World 13. Leiden–Boston, 463–595.

DARNAY KÁLMÁN

- 1901 Sümeghvidéki emlékek a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 21, 176–182.

DORNYAY BÉLA

- 1941 Diás népvándorláskori leleteiről. *Balatoni Múzeum Értesítője* (Keszthely) 1, 32–35.

FETTICH NÁNDOR

- 1951 Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez (Archäologische Studien zur Geschichte des späthunnischen Metallkunst). *Archaeologia Hungarica* 31. Budapest.

GARAM, ÉVA

- 1991 Über Halsketten, Halsschmuck mit Anhängern und Juwelenkragen byzantinischen Ursprungs aus der Awarenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 43, 151–179.
- 1993 Die awarenzeitlichen Scheibenfibel. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 99–134.
- 2001 Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. zum Ende des 7. Jahrhunderts. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5. Budapest.
- 2016 A zamárdi avar kori temető lovassírhajai (Horse burials of the Avar cemetery at Zamárdi). In: Kovács L.–Révész L. (szerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében*. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Budapest, 2016, 271–286.

GLASER, FRANZ

- 2002 Bildmotive der Scheibenfibel aus Keszthely. *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg) 11, 145–152.

HAMPEL, JÓZSEF

- 1905 *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig.

HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA

- 2006a Die Stein- und Glasinkrustationskunst des 6. und 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 8. Budapest.
- 2006b Tier- und Zahnschnittornamentik im awarenzeitlichen Karpatenbecken. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Frankfurt am Main) 87, 505–627.
- 2008 Bemerkungen zur Landschafts- und Raumstruktur auf dem Gebiet der Keszthely-Kultur. In: Bemann, J.–Schmauder, M. (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa*. Langobarden – Awaren – Slawen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Bonn, 431–447.
- 2010 Sakral- oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der „Kirchen“ von Keszthely-Fenekpuszta (Komitat Zala, Ungarn). In: Krohn, N. (Hrsg.): *Kirchenarchäologie heute*. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse. Darmstadt, 91–112.
- 2016 Templomok és keresztény közösségek Észak-Illyricum (Pannonia és Noricum) területén a római kontinuitás tükrében (Kr. u. 5–7. század). In: Tóth E.–Vida T.–Takács I. (szerk.): *Szent Márton és Pannónia*. Kereszténység a római világ határán. Pannonhalma–Szombathely, 123–136.

HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA–HORVÁTH, ESZTER–BENDŐ, ZSOLT

- 2018 Before or after 568 AD? Technological observations on the gold objects from Grave 2 at Keszthely-Fenek Street. In: Eilbracht, H.–Heinrich-Tamáská, O.–Niemeyer, B.–Reiche, I.–Voß, H.-U. (Hrsg.): *Über den glanz des Goldes und die Polychromie*. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 24. Bonn, 313–334.

HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA–PRIEN, ROLAND

- 2018 Keszthely-Fenekpuszta in der Spätantike: ein Vorbericht über die deutsch-ungarischen Ausgrabungen zwischen 2009 und 2017. *Antaeus* (Budapest) 35–36, 119–145.
- 2019 *Castrum Virtuale*. Időutazás a fenékpusztai római erődben. Kiállításkatalógus, Keszthely–Leipzig.

HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA-SYRBE, DANIEL

- 2016 „Grenzübergänge“ zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Veflechtungen des Mitteldonaupraumes. In: Bugarski, I.–Heinrich-Tamáška, O.–Ivanišević, V.–Syrbe, D. (eds): GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Remshalden, 11–39.

H. KELEMEN, MÁRTA

- 2008 Solva. Esztergom késő római temetői (Solva. Die spätromischen Gräberfelder von Esztergom). Libelli Archaeologici Ser. Nov. 3, Budapest.

KISS ATTILA

- 1968 A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében (The Place of the Keszthely-Culture in the Problem of the Roman Continuity in Pannonia). Archaeologiai Értesítő 95, 93–102.
- 1992 Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: Daim, F. (Hrsg.): Awarenforschungen I. Studien zur Archäologie der Awaren. Wien 1992, 35–134.
- 1996 Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5. Innsbruck.

KISS GÁBOR

- 1997 A Keszthely-dobogói avar kori temető (Lipp Vilmos ásatása) (Das awarische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó). Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 8, 115–160.
- 2008 Der Wandel im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im Laufe des 7. und 8. Jahrhunderts. Versuche zur Periodisierung. Antaeus 29–30, 2008, 265–277.
- 2011 Die Entstehung und Anwendung des Keszthely-Kultur-Begriffs aus forschungsgeschichtlicher Sicht. In: Heinrich-Tamáška, O. (Hrsg.): Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 509–540.

KONCZ, ISTVÁN

- 2015 568 – A historical date and archaeological consequences. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 66, 315–340.

KONCZ, ISTVÁN-ÓDOR, JÁNOS GÁBOR

- 2016 Einfach oder anspruchslos? Über das Punktkreisornament im 6. Jahrhundert anhand dreier Fibeln aus dem Komitat Tolna. Archaeologiai Értesítő (Budapest) 141, 145–156.

KOVRIK ILONA

- 1958 Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez (Bemerkungen zur Frage der Keszthely-Kultur). Archaeologiai Értesítő (Budapest) 85, 66–74.
- 1960 Újabb kutatások a keszthelyi avar kori temetőben (Neue Forschungen im frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely. Archaeologiai Értesítő (Budapest) 87, 136–169.

KÖLTŐ LÁSZLÓ

- 1991 A Kéthely-melegoldali Keszthely-kultúrás temető (Előzetes jelentés) (Ein Gräberfeld der Keszthely-Kultur von Kéthely-Melegoldal (Vorbericht)). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged) 1984–85, 171–186.

KUZSINSZKY BALINT

- 1920 A Balaton környékének archaeológiája. Budapest.

LINDENSCHMIT, LUDWIG

- 1889 Handbuch der deutschen Altertumskunde I: die Altertümer der merowingischen Zeit. Braunschweig.

LIPP VILMOS

- 1884 A keszthelyi sírmezők. Budapest.
- 1886 A fenéki sírmező. Archaeologiai Közlemények (Budapest) 14, 137–159.

LŐRINCZY GÁBOR-STRÁUB PÉTER

- 2005 Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez III (Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged) 11, 127–145.

MÜLLER RÓBERT

- 1987 Megjegyzések Fenékpuszta történetéhez (Bemerkungen zur Geschichte von Fenékpuszta). Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 1, 105–122.
- 1989 Die Keszthely-Kultur. In: Müller, R. (Hrsg.): Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis Ende der Türkenkriege. Mannheim, 64–71.
- 1992 Neue archäologische Funde der Keszthely-Kultur. In: Daim, F. (Hrsg.): Awarenforschungen I. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien, 251–307.
- 1996a Keszthely kultúra. In: Költő L.–Vándor L. (szerk.): Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Kaposvár–Zalaegerszeg, 98–102.
- 1996b Über die Herkunft und das Ethnikum der Keszthely-Kultur. In: Bialeková, D.–Zábojník, J. (Hrsg.): Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava, 75–82.

- 1999 Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt (1963–1967). Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 9, 153–179.
- 2000a Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenékpuszt. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 51, 351–366.
- 2000b Balatonyörök régészeti leletei. In: Molnár A. (szerk.): Balatonyörök múltja és jelene. Balatonyörök, 12–36.
- 2002 Das Familiengräberfeld Keszthely, Fenéki-Straße. In: Germanen am Plattensee. Katalog des NÖ Landesmuseums, N. F. 438. Traismauer, 33–35.
- 2007 Gyenesdiás régészeti leletei. In: Molnár A.–Gál L. (szerk.): Gyenesdiás Nagyközség Monográfiája I. Gyenesdiás története, Gyenesdiás, 15–45.
- 2008 Neue germanische Funde aus der Festung Keszthely-Fenékpuszt. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 59, 231–245.
- 2010 Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszt. Castellum Pannonicum Pelsonense 1, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden.
- 2012 Lipp Vilmos és Csák Árpád temetőfeltárásai Fenékpusztán. In: Vida T. (szerk.): Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Budapest, 37–61.
- 2014 Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszt, Ödenkirche-Flur. Castellum Pannonicum Pelsonense 5, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden.
- 2016 Spätantike Elemente in den Gräberfeldern der frühen Keszthely-Kultur. In: Bollók, Á.–Csiky, G.–Vida, T. (Hrsg.): Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Budapest, 271–289.
- 2019a Gibt es noch eine Keszthely-Kultur? In: Farkas, G. I.–Neményi, R.–Szabó, M. (eds): Visy 75 artificem comendat opus. Studia in honorem Zsolt Visy. Pécs, 325–337.
- 2019b Opponensi vélemény Vida Tivadar: A sztyepei, a bizánci és Meroving birodalmak között, kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században című a MTA doktora fokozat elnyerésére benyújtott disszertációjáról. Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 24, 355–361.
- 2020 „Bizánci” csat Zalaegerszeg-Kaszaházáról. Pannon Tükör (Zalaegerszeg) 25/2, 65–71.
- NAGY LAJOS
- 1938 Pannonia sacra. Szent István Emlékkönyv I, Budapest, 31–148.
- NAGY, MARGIT
- 2002 Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante des Motivs „Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren”. Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 11, 153–178.
- PÁSZTOR, ADRIEN
- 2010 Die Perlenfunde aus den Gräbern der Keszthely-Kultur in der Nekropole vor der Südmauer der Befestigung Keszthely-Fenékpuszt. In: Müller, R. (Hrsg.): Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszt. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 349–374.
- 2011 Auswertung der Perlen aus dem Gräberfeld Keszthely-Fenékpuszt, Horreum. In: Heinrich-Tamáská, O. (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszt im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 438–442.
- 2014 Perlenfunde aus dem frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszt, Ödenkirche-Flur. In: Müller, R. (Hrsg.): Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpuszt, Ödenkirche-Flur. Castellum Pannonicum Pelsonense 5, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 257–310.
- PEKÁRY TAMÁS
- 1955 Későrómai sírok Fenékpusztán (Spätromische Gräber in Fenékpuszt). Archaeologiai Értesítő (Budapest) 82, 19–29.
- S. PERÉMI ÁGOTA
- 2000 A Lesencetomaj-Piros kereszt Keszthely-kultúrák temető fülbevalói (Burial Earrings of the Lesencetomaj-Piros kereszt Keszthely Culture). A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém) 21, 41–75.
- 2008 Lesencetomaj-Piroskereszt, Komitat Veszprém. In: Hegewisch, M. (Red.): Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung. Bonn, 329–338.
- 2012 Keresztmellékletes sírok a Lesencetomaj-Piroskereszt temetőből (Gräber mit Kreuzbeigaben im Gräberfeld von Lesencetomaj-Piroskereszt). In: Vida T. (szerk.): Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Budapest, 437–476.
- 2014 Die Scheibenfibeln aus dem Keszthely-Kultur-Gräberfeld von Lesencetomaj-Piroskereszt. In: Heinrich-Tamáská, O.–Straub, P. (Hrsg.): Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 223–258.
- 2016 A lesencetomaji temető. In: Tóth E.–Vida T.–Takács I. (szerk.): Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán. Pannonhalma–Szombathely, 143–144.

POHL, WALTER

- 1988 Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München.
 2018 The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Ithaka–New York–London.

RHÉ GYULA

- 1924 Veszprém vármegyei avar emlékek. Közlemények Veszprémvármegye múltjából 2. Veszprém.

SÁGI, KÁROLY

- 1961 Die zweite altchristliche Basilika von Keszthely-Fenékpuszta. *Acta Antiqua* (Budapest) 9, 397–451.
 1981 Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
 1989 Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez – Über die Geschichte der Festung in Fenékpuszta. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* (Tapolca) 1, 1989 (1990), 261–317.
 1991 Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely kultúra” etnikuma szempontjából (Keszthelyer Friedhof aus dem 6. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthely-Kultur”). *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* (Tapolca) 2, 113–141.

SAMU, LEVENTE–DAIM, FALKO

- 2018 Die Pseudoschnallen in der Awarenzeit und ihre Transformation. *Antaeus* (Budapest) 35–36, 205–241.

STRAUB PÉTER

- 1999 A Keszthely kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája (Die neuere Alternative des chronologischen und ethnischen Hintergrundes der Keszthely-Kultur). *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg) 9, 195–224.
 2000 6–7. századi temetőrészlet Keszthely-Fenékpusztán (Erdélyi István ásátása, 1976) (Gräber aus dem 6. und 7. Jahrhundert in Keszthely-Fenékpuszta (Die Ausgrabungen von István Erdélyi, 1976). In: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. (szerk.): *Hadak útján*, Szeged, 205–229.
 2002 Eine frühawarenzeitliche Taubenfibel mit christlichem Symbol von Keszthely-Fenékpuszta. *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg) 11, 103–111.

TÓTH, ENDRE

- 1987 Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Südosteuropa Jahrbuch (Berlin) 17, 251–264.
 1994 Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: E. Boshof, E.–Wolff, H. (Hrsg.): *Das Christentum im bairischen Raum von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln–Weimar–Wien, 241–272.

VIDA, TIVADAR

- 1996 Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: Bialeková, D.–Zábojník, J. (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava, 107–124.
 2005 Einzeln getragene germanische Scheibenfibeln im Karpatenbecken. In: Dobiat, C. (Hrsg.): *Reliquiae Gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag*, Rahden, 429–440.
 2009 Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia. In: Quast, D. (Hrsg.): *Foreigners in Early Medieval Europe*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Mainz) 78, Mainz, 233–259.
 2011 Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenékpuszta. In: Heinrich-Tamáska, O. (Hrsg.): *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 2, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 397–455.
 2012 A zárt kosaras fülbevalók eredetének kérdéséhez (Zur Herkunft der Ohringe mit geschlossenen Körbchenanhängern). In: Vida T. (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Budapest, 63–83.
 2016 Kereszténység a Kárpát-medencében a népvándorlás korában (Kr. u. 5–8. század). In: Tóth E.–Vida T.–Takács I. (szerk.): *Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán*. *Pannonhalma–Szombathely*, 93–106.
 2018 A sztyeppei, a bizánci és Meroving birodalmak között, kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században. Akadémiai doktori értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

VIDA, TIVADAR–PÁSZTOR, ADRIEN

- 1996 Die beschlagverzierten Gürtel der Awaren am Beispiel des Inventars von Budakalász–Dunapart, Ungarn, Grab 696. In: Daim, F. (Hrsg.): *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Ausstellungskatalog. Eisenstadt, 341–348.

WAMERS, EGON

- 2008 *Salins Stil II. auf christlichen Gegenständen. Zur Ikonographie merowingerzeitlicher Kunst im 7. Jahrhundert*. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* (Bonn) 36, 33–72.

THE KESZTHELY CULTURE TODAY

RÓBERT MÜLLER

The concept of the Keszthely culture has changed significantly over the past 130 years. Initially, it designated the entire corpus of Late Avar finds; later, it denoted the cemeteries characterised by burials with basket earrings, stylus pins, disc brooches and snakehead bracelets that could be associated with the surviving late antique population. Later still, the Keszthely culture was believed to represent an immigrant Christian population of the Early Avar period. It was suggested that this population was made up of captives who had been transplanted to the Keszthely area. Given that parallels to the finds of the culture's early phase dated between 568 and 630–650 are known from the Balkans, Dalmatia, the eastern Alpine region and the Germanic lands, it was proposed that the label Keszthely culture should only be applied to the culture's late phase when the jewellery and costume accessories worn by women – large basket earrings, dress pins with long, split shank, pressed disc brooches and snakehead bracelets – are only attested in the Keszthely area between the mid-7th and the early 9th centuries.

Discussed here are eleven cemeteries and their grave goods from the culture's early phase. Most of these (seven of the eleven burial grounds) were uncovered in the area of the late Roman fort at Keszthely-Fenekpuszta and its immediate neighbourhood. With the exception of the cemetery by the southern fort wall, the other burial grounds were opened after 568, and in addition to the similar articles such as basket earrings, stylus pins and disc brooches, they also yielded widely differing types and differences could also be noted in burial customs, suggesting that the surviving remnants of the late antique population had been a minority. It has been suggested that the use of the horreum and Fenéki Road cemeteries had begun at some earlier date; however, the articles pre-dating 568 from the former were all extremely worn, fragmented or mended pieces, meaning that their deposition had taken place after 568, and in fact, recent analyses have demonstrated that they can be assigned to the last third of the 6th and the initial third of the 7th century. After 568, Christian communities transplanted or arriving from different areas at different times were settled on the fringes of the Avar settlement territory with the khagan's approval. These communities enjoyed a relative measure of independence. In addition to the artefact

types that were earlier regarded as distinctive to the area, the eleven cemeteries also yielded finds that have not been encountered in the other Early Avar-period cemeteries of Transdanubia (small gold tubes adorning hair-nets, stone-inlaid collar adornments, stone-inlaid quadrangular headed dress pins, disc brooches inlaid with pearl, garnet and rock crystal, onion-headed cast bronze belt sets, iron brooches with wide bow and returned foot decorated with silver plates of the Balkanic type, gold cloisonné earrings, filigree-decorated gold beads, the golden belt set and the rim mount of the silver gilt cup of Grave A from the Pusztaszentegyház-dűlő cemetery, the silver gilt bird-headed brooch [Tierwirbelfibel], plate brooches bearing a simple interlace cross motif, and a die with a depiction of "weapon dancers" [Waffentänzer] found in the fort). At the same time, certain types known from other Transdanubian cemeteries are lacking from the Keszthely area (coffin crosses, metal-inlaid folding stools [sella plicatilis], necklaces with plate pendants, amulet capsules, pendants with punched and interlace patterns, strainer spoons, cleavers [Hackmesser], mount-ornamented leg binding sets [Wadenbindengarnitur], bells, shield bosses and spears).

A survey of the complete corpus of finds strongly suggests that the population living in and around the Keszthely-Fenekpuszta fort in the Early Avar period was made up of Christian communities with a mixed background, which can be easily distinguished from the other early Avar groups in Transdanubia. The label "early Keszthely culture" seems most appropriate for the designation of this population. During the internal Avar strife around 630, the elite of the early Keszthely culture apparently sided with the group that was eventually defeated and the victorious group destroyed the fort; the community's leaders fled or were killed, and the common folk were resettled elsewhere. The fort remained unoccupied for some two centuries. There was no break in the use of three cemeteries, namely Keszthely-Dobogó, Gyenesdiás-Döngelég and Kéthely-Melegoldal, between the late 6th and the 9th century, indicating the link between the early and late phase of the Keszthely culture, which is also confirmed by the transitional forms between the two found in the earliest burials of the cemeteries opened around the mid-7th century.

